

ЮРІЙ СМОЛИЧ
ОСТАННІЙ ЕЙДЖЕВУД
КНИГОСПІЛКА

ЮРІЙ СМОЛИЧ

ОСТАННІЙ ЕЙДЖЕВУД

РОМАН

КНИГОСПІЛКА
1926

89179 — 31

Укрголовліт № 16900. Харків,
Зам. № 509. Т. 4000.
Літ-друкарня
„КНИГОСПІЛКИ“
Харків, Нетеч.
набережна,
№ 14.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

I

НАДЗВИЧАЙНЕ ЗАСІДАННЯ РНК

Товариш КІМ гостро й коротко оглянув залю засідань, червону китайку на столі, скупчені обличчя наркомів із слідами недавнього раптово перерваного сну. Його зір зупинився на мармуровій голові Леніна в тлі оксамитових прапорів.

Наркоми, нашвидку поправляючи одяг і гримаючи стільцями, заклопотано посідали свої місця. На всіх обличчях було німе запитання:

— В чому річ? Чому в такий пізній, незвичайний час?

Товариш Кім подзвонив:

— Надзвичайне засідання Ради Народніх Комісарів ССРР вважаю за розпочате.

Всі очі напружено зупинились на ньому.

Він віддихнув:

— Товариші... Вам усім відомо, що вчора о 12 год. ранку ми відіслали до ліги націй нашу ультимативну ноту. На відповідь ми дали 96 годин. Але чекати чотири дні нам не довелося. Відповідь ми що-йно прийняли радіом.

Кімнатою перейшов тихий шелест од подиху двацяти грудей, і вщух.

Голос Кіма забринів високо й дзвінко:

— У відповідь на наш ультиматум капіталістичний світ оголосив нам війну...

Хвилина мертвої мовчанки здалася Кімові вічністю. Він пильно оглянув скуйовджені голови наркомів, силкуючися прочитати думки, що скажено працювали за нерухомими скам'янілими обличчями.

— Ми були готові, товариші, до цієї відповіди,— почав твердо Кім.

— Але все-ж не сподівалися, що вона буде саме така. . — докінчив хтось.

Заховані за байдужими лицями думки враз повіддю прорвались і, вдарившися о мармуровий підмурівок бюсту вождя, лунко відбилися десятками голосів серед червоних мурів залі засідань.

Кім не дзвонив. Він лише стежив за рухами, і вміло виловлював очима загальну думку.

— Це вже буде наш останній бій, — залунало з другого кінця.

Тоді Кім подзвонив:

— Ви мовили правду, товаришу Віл, — це мусить бути наш останній бій... і додав: — обмін думок вважаю зайвим. Відкриваю засідання Ради Праці й Оборони (РПО).

У двері владно постукали.

Володимир невдоволено похмурився й роздратовано хекнув. Він що-йно вернувся з роботи й саме

збирався спочити. Не змінюючи вигідного становища, він бовкнув:

— Атож...

Двері рипнули. В смузі світла, що лягло з передпокою, накреслилася знайома постать. Ця постать мала звичку стукати лагідно й делікатно. Незвичайний стукіт збив Володимира з пантелику. Він прищуливсь і неймовірно спитав:

— Це ти, Гайо?

Вона клацнула включателем. Кімната спалахнула в яскравому світлі. Рішучими, незнайомими кроками вона перейшла кімнату й сіла на канапу. Тоді вже відповіла хутко й серйозно:

— Це я, Во!

Потім поволі оглянула хату, наче вперше її бачила — зупиняючи свій погляд на мить на кожній речі й пильно її оглядаючи. Таке поводження було зовсім незвичайне.

Володимир здивувавсь:

— Ти що?

Тепер вона вперше глянула й на нього.

— Я переїжджу до тебе, — сказала вона твердо й радісно.

Володимир не встиг висловити свого здивування. Вона хутко підійшла до нього й лагідно сперлася йому на плечі. Голос її на цей раз забринів м'яко й схвильовано:

— Я буду матір'ю, Во...

У парубоцькім мізку Володимира фейєрверком розсипалися сотні малюнків, — він батько. Спочатку

невиразні й важко зрозумілі, вони де-далі визначалися й приваблювали. Отетерення з несподіванки змінилося на ясну думку. Він збагнув. Враз спротивіло парубоцтво й непереможно заманулося стати батьком.

Тимчасом Гайя говорила:

— Я проходила містом повз дитячі будинки. Мимоволі я зазирала в кожне вікно, й з кожнісінької голомозої пики я шалено раді.а. Адже скоро-скоро і в нас буде таке... Який ти став мені рідний. Наше життя доповнюється новим змістом...

Настирливо й неприємно задзвонив телефон Володимир метнувсь до трубки.

— Гальо!.. Так... Володимир.

Гайя щільніше до нього притулилася:

— Во!

Прир сши до трубки Володимир коротко кинув:

— Гайя. Встань. Візьми олівець і папер. Пиши. Шифрована телефонограма...

Руками тримтячими, від нервового напруження й перерваної насолоди, Гайя хутко записувала чудні, незнані слова.

— Все. Я зараз дістану шифр. Відвернись. Ти не маєш права знати де він у мене захований.

Володимир повісив трубку, похапцем розстібнув одяг, і з-під паху видобув невеличкий гаманець, а з гаманця ключ до шифру.

За хвилину чудні незрозумілі знаки обернулися в рядок стрімких літер, а літери в слова.

— Я йду, Гайо. Пробач, але мене викликають на позачергове діжурство до апарату. Викликають

секретно. Ти нікому не мусиш говорити, куди я пішов.

Гайя приглушила мимовільне зітхання:

— Ми зустрінемося лише завтра ввечері, після праці. Прощай.

— На все добре.

Володимир вийшов.

Над містом простяглася ніч. Серце Донбасу спало. Нічну глупоту розрізали лише плями діжурних лихтарів та відблиски далеких домнів. Володимир запалив цигарку, щільно запнув шкіряк, і впірнув у пітьму. Вуличний брук кілька хвилин відбивав його хуткі кроки, що раз-у-раз віддалялися...

В горішній, запнутій частині корпусу глухо дуднів головний прийомник.

Радіо-станція, як завжди, сяла вогнями.

В конторі сидів інспектор. Він пішов назустріч Володимирові:

— Це добре, що ви так хутко. Радіо-ж не жде. Я мусив викликати вас позачергово — ви кращий слухач. А справа дуже серйозна. Зараз-же йдіть на шифровий.

— Що маю приймати?

— Позачергове, надзвичайне засідання РПО.

За кованими дверима секретної приймальні буяло своє дивне, таємне життя. Одноманітно бубонів прийомник, сухо потріскували, спалахуючи синіми вогниками, швидкі іскорці. Підмайстер ладнав дріт. Діжурний, передаючи Володимирові залізні вуха нашвидку записував останні слова прийнятої радіограми.

Володимир хутко скинув шкіряк, засукав рукави і, поки підмайстер приладнував йому вуха, до ладу розклав папер, олівці, ножики, готуючись до стенографічного запису. Потім зручно сів, і включив течію.

II

ПРОМОВА ГОЛОВНОГО ІНЖЕНЕРА РПО *)

Саме в цю хвилину тов. Кім, відкривши засідання РПО, дав слово головному інженерові.

— Я говоритиму стисло і вашої уваги на довгий час не затримаю. Мета моєї коротенької доповіди, — виявити готівку наших збройних сил і військової спроможности. — Почав головний інженер.

— Ви маєте на це лише 15 хвилин, — підігнав його тов. Кім.

— Отже, прошу уваги. За час від жовтневої революції до сьогоднішнього дня ми всі наші сили, зважаючи на неминучість війни з буржуазним світом, кинули не на озброєння радянських країн, як слід було-б чекати, і як це зробили буржуазні країни, а на відродження й поліпшення нашого господарства, справедливо гадаючи, що саме цим ми переможемо. Що ліпше наше господарство, то й міцніші ми на світовій арені. Та проте, за допомогою самодіяльних громадських організацій — насамперед Аерохему, — що

*) Довгеньку таки промову головного інженера побудовано не в плані всього роману. Нетерплячий читач може її обминути. Подаю її лише, як фактичну справку, що стає зав'язкою роману. — Автор.

чимало спричинилися й до відродження радянського господарства, — Держава спромоглася організувати й військову техніку. Щоби точно виявити нашу боєздатність, слід розбити справу на двоє. По-перше: наша наступна спроможність, і по-друге: наша оборонна спроможність. В справі наступної боєздатности ми не в силі встояти проти буржуазного всесвіту, ані кількістю, ані якістю військової техніки. Наша перевага лише в системі організації Червоної Армії — класової й свідомої. Завтра під рушницю може стати 50.000.000 фізично здорових комуністів, комсомольців і організованого пролетаріяту. Оце — все.

Тепер в справі оборони, що набирає особливої ваги в умовах сьогоднішнього дня, коли ми чекаємо не позиційної війни, а війни із-затилля, — війни хемії та аерофлоти. Перше, найважливіше й найголовніше це те, що ми не знаємо, якими саме газами вони збираються нас труїти. Не знаємо формули цих газів. А значить, і не можемо винайти формули противної отрути, і знищувати вплив їхніх газів. Отже, наша оборона мусить бути самозахистом. Перехожу до чисел. Всю дієву Червону Армію, цеб-то ту частину нашого війська, що її буде відправлено на активну боротьбу, на фронт, в наступ, ми можемо одягнути в захисні костюми, на зразок водолазьких, що непроточні для жадного газу й ощадять тіло, легені, очі — загалом життя наших салдатів, і в такий спосіб дадуть їм змогу самим активно боротися. Тепер — затилля, де працюватиме на оборону решта нашого організованого трудового населення. Наші заводи

виготовили величезну кількість протигазів, однак на все населення Радреспублік їх не вистачить. Їх стане лише на 80 відсотків всього населення, або инакше-на 100% всього трудящого населення. Повстає питання про принцип розподілу: чи ділити на всіх, чи забезпечити лише трудящих, а нетрудовий елемент і ворожі соціяльні групіровки віддати на знищення?

Головний інженер зупинився на хвилину й оглянув збори, шукаючи в очах присутніх певної відповіди. Але постаті комунарів були непорушні й очі дивились спокійно.

Тов. Кім виразно глянув на годинник:

— Ви маєте ще 5 хвилин.

Головний інженер продовжував:

— Друге: пасивна оборона. Я говорю про підземні притулки проти газів. Центральна планова комісія в справі пасивної оборони, виходячи з того, що повітровий наступ ворога, його газової атаки, буде направлено не на село, яке в його інтересах не слід руйнувати, а на адміністративні й промислові центри та на індустріяльні вузли, вкрила міста й приміські райони мережею підземних притулків, льохів, що до певної міри обладнано технічно й зможуть переховати та захистити від газів значну кількість провіянту й 60% живих істот: людей і свійських тварин, а також подати першу медичну допомогу. В руднічних районах всі копальні пристосовано до герметичної закупорки й забезпечено на досить довгий час киснем в балонах і повітрофільтрами, що перепускатимуть повітря, очистивши його від отрути.

Не забезпечено лише далекі сільські райони, на які, сподіваємось, ворог не наступатиме.

Щоб захистити залізничі вузли, склади зброї, котрі ми не змогли заховати під землю, заводи та инші центри комунікаційного значіння, їх всіх забезпечено належною кількістю балонів з спеціяльним неотруйним газом, що, з'єднавшися з повітрям, обертається в дим одного кольору з загальним кольором землі. Цим ми забезпечуємо їх від нальоту аеропланів, що намагатимуться бомбами зірвати їх у повітря. Все. Я скінчив.

Тов. Кім встав. Він повільно оглянув присутніх. Йому стало зрозумілим німе запитання всіх.

— Ваш висновок? — звернувся він до інженера...

Головний інженер встав. Він не чекав, що в нього першого спитають висновку. І голос його злегка затримтів:

— Знаючи боєздатність нашого ворога, стан його господарства... — він запнувся й перебіг очима обличчя присутніх: — Власне, перейнявшися певністю, що ця імперіялістична війна мусить бути остання імперіялістична, і, за той чи инший термін, однак перетвориться на класову, а значить, горожанську, цеб-то партизанську... Я проте хочу сказати, що за який саме час вона перетвориться, важко передбачити, і за цей час...

Тов Кім нетерпляче рушив дзвінком:

— Коротше.

Головний інженер набрав повні груди повітря і враз його видихнув.

— Доводиться констатувати, що до війни ми не здатні, і не встоїмо проти збройної сили буржуазних країн. Ми не можемо воювати.

— Проте війну вже оголошено, — криво посміхнувся Кім.

Головний інженер замовк, — він не міг підшукати належної відповіди. Товариш Кім допоміг йому, забравши собі слово:

— Я вважаю, що дискусія в цій справі нічого не розвяже, — твердо кинув він: — товариш інженер власне нового сказав не багато, — він лише підбив загальний підсумок тому, що кожний з нас приблизно знав. Виходячи з того, що так чи йнак ми не можемо відмовитись од виклику капіталістичного світу та відтягнути війну доти, аж поки встигнемо підготуватися, і змушені воювати, я пропоную, не гаючи часу, почати обговорювати справи активної оборони й наступу.

Війну оголошено. Ворог добре розуміє, що затягувати війну не в його інтересах, що кожна хвилина задержки загрожує йому небезпекою повстання організованого пролетаріяту в середині країни. І тому старатиметься покінчити з нею як-найскоріше. Він розпочне її негайно, й враз кине всі сили, щоб швидким наскоком знищити нас. Можливо, ворожі аероплани, навантажені отруйними газами, вже вирушили хмарою на нас, і за кілька годин будуть тут та зал'ють нас отруйним дощем. Війна буде найкоротша й найжорстокіша. І ми мусимо вийти з неі переможцями. Alea jacta est!

III

МІТИНГ БІЛЯ СТІП АРТЕМА

Тримтячими руками нотував Володимир засідання Ради Праці й Оборони. Вже сонце підбилося ген високо, вже третій ролик було вщерть заповнено незрозумілими знаками шифрової стенографії, а Володимир не міг винайти хвилини, щоб перепочити та випростувати зігнуту спину й скрючені пальці.

Лише о 12 годині тов. Кім закрив засідання РПО.

Кілька десятків машиністок наспіх передруковували початок розшифрованої радіостенограми, в той час, як стільки-ж шифровиків докінчували розшифровку останнього ролика.

Інспектор радіостанції, блідий від безсонної ночи, міцно стиснув Володимирові руку й швидко сказав:

— Ідіть, перепочиньте годину й приходьте до Окружкому. О першій збори. Ось і повістка.

Володимир сховав повістку, й вийшов на двір.

Сонце вдарилс йому ввічі й примусило на мить зупинитися.

Але не від його промінів наче скам'янів Володимир. Він дослухавсь.

З далекого майдану, з центру міста линув неясний гомін. Гомін зростав і дужчав, і поволі доходив до свідомости очманілого Володимира. Він уже виразно розбирав в ньому окремі згуки.

Це був гомін тисячного людського натовпу, що ввесь говорив, кричав, перегукувався.

Володимир кинувсь до центрального майдану.

Майдан було заповнено. Тисячі й десятки тисяч людей згрудилися на бруку й роїлися, як комашня. А по-над усіма велично здіймалася постать Артема.

— Вже знають, — промайнуло в свідомості Володимира: — вже знають!

Якийсь товариш, стоючи на приступку біля стіп Артема, очевидно, промовляв.

Володимир не міг почути його слів, лише зрідка ловив окремі хриплі вигуки. Товариш надсажував груди, здіймався навшпиньки, вимахував руками і, кінець-кінцем в-останнє хрипло зірвавшися, замовк погрозивши на Захід кулаком.

Гамір вщух. Натовп понуро мовчав. Лише в передніх рядах зірвалося кілька непевних оплесків.

— Дайош імперіялістичний світ! — дуже гукнув, захриплий бас неподалеку від Володимира, і загубився в сотні різноманітних вигуків, що враз сколихнули море принишклого гомону.

Володимир спостерігав. Йому ставав ясним невиразний настрій натовпу. Звістка була занадто несподівана, щоб на неї реагувати. Тисячний натовп ще не усвідомив собі її справжнього значіння, не дібрав змислу, — він очманів.

З-під паркану долітали уривки істеричного жіночого плачу. Очевидно когось придушили. Але, прислухавшися, Володимир розібрав окремі слова:

— Брешеш, сволото, я не контрреволюціонерка... я за нас... я за радянську... хіба можу я бути за

них... але що мені з радянської влади.. коли мене завтра задушать газами...

— Ехе-хе... зітхнув поруч якийсь дідок без ноги й на костурі, й приязно всміхнувся Володимирові: — коли ми в 20 році брали Перекоп...

— Завжди напоготові!.. — дзвінко прорізали повітря сотні молодих лунастих голосів, і перекотилися з краю до краю дужим — ура.

Володимира хтось сіпнув за шкіряк. Це була Гайя. В її ясних очах Володимир прочитав жах і завзяття.

— Володимире, невже-ж правда цьому?

На мить в її очах промайнуло щось непевне, але, враз опанувавши себе, вона засоромилася й хутко закінчила:

— Ах, я так довго шукала тебе. Іди скоріше. З окружкому вже двічі приходили по тебе... Якась нагальна справа. Біжімо.

І вона потягла Володимира з натовпу.

Гамір лишився позад них, але раз-у-раз дужчав, міцнів.

IV

ДО ЦЕКА

В окружкомі панувало безладдя.

Засапані комунари сновигали по коритарах, збиваючи один одного з ніг. Дзвонили телефони. Гримали дверима. Виносили й вносили якісь скрині. Біля ґанку під'їздили й від'їздили десятки авто. В кім-

наті секретаря стояв суцільний ґвалт. Кілька товаришів видавали наряди. Довколо них скупчилися сотні комунарів. Секретар балакав відразу в три телефони й з шістьма товаришами. Голос його дзвенів на найвищих нотах. Володимир насилу добувсь до нього.

— Ти викликав мене, товаришу Шрубе?..

— Ти хто? Ах, так, це — ти! — і, не залишаючи телефонної трубки, Шруб вільною рукою знайшов на столі папірця: — Ось. Негайно-ж виїзди. Бери найшвидший авто або мотоцикль. За дві години ти мусиш бути там.

— А як-же збори... о першій годині?.. — почав нерішуче Володимир.

— Іди під три чорти! Я вже сказав.

Гайя встигла тим часом прочитати папірця. В радіограмі було 6 слів:

Донецький окружком Володимирові. Негайно приїздіть. **Цека.**

В гаражі не було вільних авто. Володимир викотив мотоцикль. За п'ять хвилин мотоцикль був готовий, і Володимир вибравсь на вулицю.

Тисячеголосий гомін не вгавав. З околиць до центру безупинною течією йшли, бігли, спішили сотні засмальцованих блуз, — у вугляному поросі, в маслі, або з білим від соли волоссям. Бігли розпатлані жінки, підстрибували, весело вигукуючи, діти. А з центру назад стрункими рядами й просто юрмою по бруку й пішоходах сунули робітничі лави, похмурі й зухвалі, з громовими вигуками, з неладним співом... Десь грав оркестр...

Ледве продершися крізь тісний стрій, Володимир дав хід мотоциклю. Мотоцикль рванув, і поніс. Свист вітру змішався з гамором і утворив дику симфонію піднесення...

Коли Володимир в-останнє глянув назад, місто упливало в далечінь, натовп злився в сіру масу, лиш де-не-де майоріли прапори й червоні жіночі хустки.

Ревли осатаніло гудки шахт і заводів...

Володимир прямував на північ...

V

НАРЯД

Надвечір Володимир був у Молодій Столиці.

Його вразив спокійний, буденний вигляд будинку ЦЕКА. Робота йшла скорим темпом, але так спокійно, так звичайно, наче нічого не сталося. Наче звістка про оголошення війни була вигадкою.

Першої хвилини Володимир навіть помацав себе — чи не спить, а потім подумав — може провокація? Але вигляд першого-ж товариша розвіяв його сумніви: на грудях у того висів складений протигаз.

Секретар прийняв його по-за чергою.

Розмова їхня була коротка.

— Ти знаєш европейські мови, — не спитав, а констатував той.

— Так, я два роки жив ув Америці. Мене було туди відряджено для вивчання радіо-справи.

— Ти працював в тамтешній Компартії, — знову констатував секретар.

— Так.

— Ти мав там звязки з робітничими позапартійними організаціями Америки.

— Так.

Секретар подав Володимирові пакета.

— Тебе відряджено до Америки. В цьому пакеті інструкції. З тобою поїде ще двоє товаришів, що знають англійську мову, але в Америці ніколи не були. Ти мусиш бути за старшого. Юнкерса вже наладнано. Товариші чекають на тебе. В дорозі не зупиняйтеся. Знизитеся десь біля Нью-Йорку. Не буду тебе вчити. Виїхати маєте зараз-же. Бажаю успіху. До побачення... після війни.

Від втоми й виру вражінь Володимирові злегка потуманіло в голові. Він змушений був випити склянку води. Потім побіг до радіо-переказувача й викликав Донецький Окружком — Гайю.

— Гайо, — хвилюючись переказав він: — я зараз виїздю до Нью-Йорку. Будь жива й здорова. До швидкого побачення... після війни.

Апарат вистукав коротку відповідь:

— Любий Во, до побачення... Хай щастить... Ах, чому я не знаю чужоземних мов. Компривіт американським товаришам...

Апарат ще щось вистукав, але Володимир вже біг до вихідних дверей. Там його зупинили на хвилину. Вартовий подав йому протигаз.

— Хіба що? — Здивувався Володимир.

— Поки що нічого, — всміхнувся вартовий: — але все може бути...

Володимир вибіг.

На вулиці він постеріг кількох чоловік, — вони були в протигазах. Машинально він напнув незграбну машкару.

Вулицею, важко ступаючи, пройшов загін червоноармійців. Вони були вдягнуті в суцільне гумове вбрання, і на голови їм напнуто машкари. За плечима в них були звичайнісінькі винтовки.

— Зовсім, як водолази, — подумав Володимир: Але винтовки? Що вони з ними робитимуть? Як вони не пасують до такого вбрання...

Юнкерс вже чекав на Володимира. Крицевий тулуб дрижав з напруження. Що тільки Володимир наблизився, механик включив пропелер. Троє товаришів вже сиділи в кабінці.

— Ми вас заждалися, — привітно всміхнувся до нього механик, на хвилину піднявши машкару: — ми гадали, що ви прибудете на 20 хвилин раніш. Сідайте... Щасти нам!

І він знову надів машкару.

Володимир хутко вскочив до кабінки. Тієї-ж мити аероплан покотився й, злегка струсонувшися, відокремився від землі.

Володимир глянув у велике скло в долівці.

Під ними пливли квадрати кварталів, лінії вулиць. Ось промайнув якийсь завод. Потім прокучерявив ліс, і розлягалося зелене поле. На обрії засинів зашумований порогами Дніпро. Обриси й контури

ставали туманішими, невиразними. Предмети дрібніли. Аероплан здіймався вгору і вгору...

— Мила радянська батьківщино, чи-ж побачу тебе ще? Чи вернуся в лави піонерів світової революції, — пролетарів переможців? Чи, вернувшися, знайду лише попіл руїн і отруєну безплідну землю?..

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

VI

АМЕРИКА

Нью-Йорк гудів.

Од краю до краю вулиці й пішоходи було щільно заповнено народом. Навіть для вічно-бурхливої столиці Америки таке піднесення було незвичайне. Здавалося, всі тубільці залишили свої житла, й вийшли на вулиці. Сотні авто застряли на перехрестях і розрізали повітря й гамір різким вереском сирен.

Але марно засапані полісмени надривали свої легені, вимахували своїми палічками й кидалися на різні боки. Сьогодні вони не в силі були керувати рухом. Найзавзятіших із них натовп просто змітав із свого шляху й тягнув за собою.

Полісмен пручався, змагався. Але, виснажений і знеможений, зрештою махав рукою та йшов за натовпом до другого, а потім до третього перехрестя, мимоволі ступаючи в ногу з демонстрантами й, одпльовуючися, підтягував революційних співів.

Володимир зовсім одурів. За три роки він одвик од американського темпу, від галасливих Нью-Йорських вулиць. І тепер, потрапивши в центр людського

коловороту, безсило озирався круг себе, наче шукаючи допомоги.

Товариші його, що вперше потрапили з мовчазних степів України у вир американського життя, цілком очманіли, і сунулися за юрбою, навмання, нічого не бачучи й нічого не чуючи. Очі їм широко розплющило й заціпило вуста. Лише молодший з них, чорнявий Сім, що тільки нещодавно покинув нетрі глухого вкраїнського села, безглуздо кліпав очима й мимрив собі під ніс:

— Диви — но ... Ач ...

На площі Свідомости перед Будинком Спілок нарешті товариші відчули, що вже не рухаються далі, а стоять на місці. Вони зітхнули з полегшенням.

Гамір що - раз набирав сили й перетворювався на суцільний рев На площі було кілька сотень тисяч людей, і кожний на ввесь голос гукав своєї, не зважаючи на инших і бажаючи перекричати всіх.

Натовп сунувсь до будинку. Чота полісменів, що вартувала біля під'їзду, з великими труднощами здержувала натиск юрби.

Володимир нарешті опам'ятавсь. Він витер рукавом спітніле чоло й вилаявсь:

— Ну, братця мої, й перепльот! Як тобі, Січе, після твоєї задрипанки, — незвично трохи?

Володимир глузливо всміхнувсь. Але Сім ще не зорієнтувався й не зрозумів його.

Та Володимир вже не жартував. Треба було робити діло. Він потрусив добре товаришів і допоміг їм прийти до пам'яти:

— Ну, товариші, доволі ґав ловити. Нам треба просунутися наперед.

— Куди - ж його?.. — заблагав Сім: — диви - но скільки народу наперло — хіба тут просунешся?

— Будьмо американцями, - заохотив Володимир, і, напруживши всі свої м'язи, мужньо впірнув у натовп. Його умінню працювати ліктями міг позаздрити щирий американець. Про це свідчили прокльони й лайки, що летіли йому навздогін. За ним незграбно посунулися й инші, приймаючи на свої карки стусани, призначені Володимирові від громадян, яким він подавив мозолі.

За півгодини товариші були вже на другому боці площі, поруч Будинку Спілок.

Володимира хтось схопив за руку.

— О - ге! Нарешті ми вас відшукали, — заревів довгий Боб, струшуючи Володимира: — ми вже гадали, що вас одтерло натовпом кудись в суміжні вулиці. Але я бачу з вас вийдуть гарні американці. Ви пересуваєтесь так швидко, як і ми, природні нью - йорці.

Другий американець припинив балакучого Боба:

— Нам треба згуртувати тут своїх, — зауважив він: — держись Бобе!

Сказавши це, він зручно вскочив Бобові на плечі й, приклавши долоні до вуст, гукнув, дужим голосом, покриваючи галас натовпу:

— Гальо! Червоні, гуртуйтесь сюди!

Незграбний Сім зблід і засіпав його за ноги:

— Що ви робите, товаришу? Адже - ж нас можуть пізнати. Нам слід додержувати конспірації. Хіба можна таке?

— Ви в Америці, — коротко відповів той, хвицьнувши ногою: — пустіть, товаришу, мою ногу, вам нічого боятись. — І він знову повторив свій заклик.

Довкола товаришів почав збиратися гурт робітників. Серед них Володимир впізнав чимало знайомих облич, що він їх бачив вчора на засіданні. Було й кілька членів ЦК. Поведінка американця його не здивувала. Але обережний Сім, що добре вивчив правила конспірації в Харківській школі підпольних робітників, боязко озирався, і з-під брів поглядав на фараона, що стояв неподалеку й байдужно перебігав очима по натовпі.

З другого краю майдану залунали згуки патріотичного гімну. Згуки линули з даху багатоповерхового будинку, де під затишком національних прапорів вмостився військовий оркестр. З товпи почулися вигуки протесту й обурення. Довгий Боб затягнув інтернаціоналу. За хвилину на площі розлягся могутній спів старого робітничого гімну. Звідціль він покотився в суміжні вулиці, з вулиць у завулки. Здавалося, заспівав величньої пісні ввесь Нью-Йорк. Оркестру давно вже не було чутно. І лише по червоних з натуги обличчях і надутих щоках музик можна було догадатися, що вони грають і силяться перемогти мелодію, що виринала з мільйону грудей.

І коли площа замовкла, коли перед Будинком Спілок вже давно одспівали пісень, по далеких вулицях міста ще довго котилася непереможна пролетарська симфонія.

— Коли Рада Спілок не скаже сьогодні свого останнього слова, ми зітремо її з землі разом з її палацом! — прокричав відхекуючися Боб. Очі йому блищали, груди напненно здіймалися. Він широким зором оглядав робітничі лави.

— Ви чули цей спів? — звернувся він до українських товаришів: — це співала робітнича Америка. Цим співом вона вже проголосувала проти війни. — Війна війні! — закінчив він дужим вигуком до натовпу.

— Війна війні! — підхопили вигук довкола.

— Війна війні! — заревіла площа.

— Війна війні! — покотилося по суміжних вулицях.

На розі вже згуртувався мітинг. Якийсь голений підпанок в робітничій одежі промовляв з плечей своїх товаришів:

— Довіряймо нашій раді, — гукав він: — Ми її поставили чатувати наші інтереси. Вона пильнує їх. І щоб вона не зробила, то нам на користь. Їй видніше. Не забуваймо, товариші, що ми американці.

Довгий Боб поцілив в нього камінем і влучив просто в груди.

— Щоб ти здох, проклятий підлобузько! — прохрипів він.

Промовець беркицьнув до долу. Знявся страшенний крик, вигуки обурення, сміх і свист.

— А тю його, а тю! — Гукали звідси.

— Бий зрадників, геть більшовиків! — ревів инший гурт, тиснучись до Боба. Полісмени з великими труднощами наводили лад.

Але в иншому кінці площі вже зорганізувався другий мітинг. Худорлява, вересклива жінка, розмахуючи стеком, закликала робітників вимагати у Проф-Ради піддержувати республіканський уряд і не слухати брехунів, запроданців — більшовиків.

Володимир оглянув площу, й побачив, що на її просторі зорганізувалося не менше, як сто мітингів.

— Чудаки, — звернувся він до Боба: — чому всі жовті посилаються на більшовиків, наче ми не хочемо війни? Ми зовсім не проти війни. Адже-ж ми розуміємо, що імперіялістична війна прискорить в Америці соціяльну революцію. Тільки не можна ловити ґав і постаратись як-найшвидче обернути імперіялістичну війну на класову, щоб уникнути зайвих жертв і наблизити перемогу пролетаріяту. Ми не ліземо у війну. Але коли вона факт, то ми використовуємо її, як нам треба.

Боб нічого не відповів Володимирові. Він уже зорганізував свій мітинг. Вмостившися на плечах Сіма, він дер горло, доводячи потребу класової боротьби.

— Сьогодні, — гукав він: — рішучий день: — Або не буде війни, — ми її зірвемо, — і тоді дамо змогу радянським країнам довершувати справу соціялізму, а самі в запіллі готуватимемо класову війну, або буде війна, — коли наша Рада піддержить її, — і тоді ми мусимо зараз-же, не гаючися, обернути її на класову, й, скинувши наших глитаїв, з'єднатися з російськими товаришами. Але пам'ятайте, товариші, що ви не американці, а робітники.

— Ну й Америка, — зітхав Сім, придержуючи на своїх плечах ноги Боба: — Ну й ідіотська країна. Білий і червоний говорять поруч, а фараон стоїть і очима лупає... Дивуюсь я, як вони досі ще панькаються із своїми глитаями.

Його міркування перервав страшенний свист, рев і вереск. Одні гукали ура, инші свистіли й шикали.

В кінці площі закахикала автомобільна сирена. Полісмени кинулись розчищати шлях.

— Містер Джойс, містер Джойс!

— Товариш Джойс, товариш Джойс!

— Авто Джойса! — гукала юрба.

З-за рогу з'явився блискучий великий авто, що поволі посувався серед натовпу, розрізаючи повітря вереском сирени. За ним їхала низка инших авто.

— Рада спілок! Ура! наша рада! — Гукали одні.

— Профспільчанські суки, буржуазні прихвосні! — надсажувалися инші.

Містер Джойс, голова ради індустріяльних Профспілок Америки, заховався в глибину свого авта. Він не хотів, щоб його бачив натовп. Він не був певний в його настрої. Але натовп пізнав його пишне авто.

За гужем авто моментально змикалася товпа. Робітники бігли ззаду, вигукуючи навздогін автові.

— Профспілки мають сказати сьогодні своє авторитетне слово! Робітництво — проти війни! Рада мусить заявити це парламенту!

— Ура, містер Джойс! Стійте на сторожі інтересів Америки! — гукали инші.

Знову десь заспівали Інтернаціонала, а в іншому місці патріотичний гімн.

Містер Джойс вже з пів-години був у Будинку Спілок і мабуть одкрив засідання, а вигуки й співи не вгавали.

В натовпі з'явилися прапори — червоні й національні. Кількість мітингів збільшилася. Але натовп трохи порідшав. Похриплі громадяни розповзлися по пивних і кав'ярнях промочити пересохлу горлянку. На площі відновлювався авторух.

— Вони засідатимуть до вечора, — авторитетно вирішив Боб:--ми спокійно можемо піти й перехилити тузінь, другий пива.

Товариші рушили до найближчої пивної.

VII

РАДА СПІЛОК МОВИТЬ СВОЄ СЛОВО

Розрахував Боб правильно.

Сонце давно вже сховалося за покрівлі будівель, і сірий брук вулиць заяснів в промінях блакитного електричного світла. В пивних давно вже було випито всі запаси пива, джину й горілки. А будинок Спілок загадково підморгував осяяними плямами вікон і не хотів одкрити таємниці своїх покоїв.

— Вони вирішили витягти нам душу, — лаявся Боб: — або склали угоду з місцевими броварями, і одержують відсоток з питва, що продасться за сьогодні.

Джим, другий американський товариш, вже разів десять виходив на рекогносцировку до Будинку Спілок з надією довідатись, як що не про наслідки наради, то бодай про хід балачок. Але Будинок вперто хоронив свою тайну, і жадної звістки не надходило з-за його сірих мурів.

В пивній панував розгард'іяш і гармидер. Демонстранти, чи то з нервового піднесення, чи то з нудного чекання знищували величезну кількість питва. Столи й прилавки рясніли порожніми пляшками й кухлями. Алкоголь підвищував настрій, і з столиків виголошувалося промови запальніші, ніж на площі. Десятки промовців, в тютюновому диму подібні до казкових фурій, зміняли один одного і, надриваючися закликали загал: – одні до протесту й опору, инші — до піддержки уряду. Останніх було більше й промови їх були складніші й запальніші.

— Сьогодні білий палац не поскупився, — саркастично зауважив Джим: — Йде поголоска, що на патріотичну агітацію видано сьогодні по-над п'ять мільйонів...

— Хіба ці агітатори всі наняті? — здивувався Сім.

— А ви думали ні? О, в білій Америці справу виховання агітаторів організовано не гірше, ніж у вас, в радянській країні, — зареготався Боб: — Ви думаєте демонстранти зібралися по цих шинках з своєї волі? Ха-ха! Гляньте-но на цей аншлаг. — Боб вказав на напис над прилавком і голосно його прочитав: — «Сьогодні кухоль пива тільки цент». Ви бачите? А вчора було три центи, і завтра буде теж три. Два

центи за кожний кухоль сьогодні доплачує влада, щоб, залучивши сюди робітництво, агітувати його. Ви бачите, що антипатріотичних промовців дуже мало й їх зустрічають свистом оті — спереду. Це теж агенти уряду. Вони одержують по долару на день.

— Але-ж це робітники, справжні робітники? — здивовано обурився Сім.

Боб зітхнув, а потім міцно вилаявсь.

— О, дорогий товаришу, вам очевидно погано таки відомі умови американського життя. Урядова сволота так уміє обставляти справу, що инколи найлютіший протестант, свідомий робітник і щирий соціяліст, мимохіть стає штрейкбрехером і агентом охранки. Ви думаєте ця зграя жовтих, це наші класові вороги? Ні, це такі самі робітники, як і ми з вами, і ще того року вони активно виступали проти глитаїв. І от маєте: сьогодні вони за один долар продають своїх товаришів. О, жовтий диявол уміє боротися! І поки ми його не розчавчимо, — будемо в його лапах, — закінчив він злісно.

— І певно, що ми його таки розчавчимо, — довав Джим: — А коли розчавчимо, то всі спровоковані й обдурені робітники звільняться від його впливу й другого-ж дня щиро стануть з нами на барикади проти недобитків жовтого диявола.

Володимир за два роки, що він прожив в Америці, мав нагоду добре вивчити американські умови, але й його взяв жах, коли він подумав над тим, яких єзуїтських заходів вживає американська буржуазія, щоби боротися з пролетаріятом. Вона

провокує тисячі робітників і б'є ворога його-ж власними руками.

— Мені цікаво знати, — звернувся він до американських товаришів: — Що являє собою містер Джойс? Адже-ж колись він був видатним борцем проти капіталістів, а надто їх прихвоснів? Якщо я не помиляюся, то його обрано до ради саме за прихильність до комуністів?

Боб на це відповів похмуро й знехотя:

— Він навіть був у партії і до того року активно працював в нашій бойовій організації. О, він був гарний товариш, та й з походження робітник, а не інтелігент.

— Ну й що-ж?

— А тепер він найяскравіший приклад спровокованого революціонера. Спочатку спровокованого, а далі й щирого зрадника й перевертня. Гроші роблять своє. А проте, сам дідько не розбере хто він навсправжки є.

— І ви не можете передбачити за що він подасть свій голос?

Боб роздратовано поторсав волосся:

— Бачите, тут справа така... Ну, звичайно, він подасть голос за війну. Йому, бачите, треба подати свій голос так, щоб догодити і нам і банкирам.

— Власне? — Не зрозуміли українські товариші.

Боб зареготавсь:

— Подати голос проти війни він не може, бо тоді його заїдять банкири. От він і голосуватиме за війну. І ніхто йому нічого не зможе закинути. Бан-

кири гадатимуть, що він держить руку за них. А робітникам він скаже, що голосував за війну тому, що вважає її потрібною для революції — цеб-то, щоб мовляв, обернути імперіялістичну, інтервенську бойню на класову війну.

— Але-ж мусить-же він у щось вірити! — скрикнув Сім: — або в нашу, або в банкирську перемогу.

— О, будьте певні, що в одну з них він вірить. і вийде сухим з води. А вірить він мабуть таки в перемогу банкирів, — тому й голосуватиме за війну. Бо, якби він вірив у нашу перемогу, то голосував-би, мабуть, проти війни. Бо значна частка пролетаріяту свідомого і ввесь несвідомий війни не хочуть.

Українські товариші переставали розуміти американську ситуацію. Лише тепер вони починали уявляти собі всю складність боротьби в умовах американського життя, де робітничу класу заходами капіталістів було розбито на десятки й сотні різних політичних груп, задурено різними підбрехувачами й спровоковано навіть у свойому класовому відчутті.

— О, Америко, Америко! — простогнав Сім, стиснувши руками голову: — як-же тяжко в тобі, пролетарському центрі Всесвіту, вести пролетарську боротьбу!

Володимир співчутливо скривився:

— Да, браток, це тобі не школа агітації в радянському Харкові.

Розмову товаришів перервали вигуки знадвору. Вони поспішили на вулицю.

Очевидно засідання Ради скінчилося. Від під'їзду один по одному від'їздили делегатські авто.

За одну мить майдан знову переповнився людом. З усіх кінців бігли демонстранти з вигуками й галасом, на ходу розпитуючи один одного про вирішення наради.

Під'їзд охороняла подвійна варта фараонів. Їздили кінні поліцаї. На розі товариші помітили загін озброєної кінноти.

— Це не віщує доброго, — кинув Джим: — Рада перше, ніж сповістити про своє вирішення, потурбувалася по телефону викликати військо.

Добутися близько до ґанку не було змоги. Юрба шуміла й коливалася, як море, перед очима товаришів був лише рясний гай чужих карків.

Але тиснутися далі й не було потреби. Настрій юрби виявляв, що вирішення Ради їй уже відомо. Сотні рук здіймалися вгору. Тисячі горлянок засилали на голови своїх «проводирів» жахливі прокльони. Уже кілька камінів брязнули в широкі вікна будинку й розбите скло жалібно дзвеніло, розсипаючися по бруку пішоходів.

— Зрадники, запроданці, профспілчанські прихвосні, кати! — ревла товпа: — На ваших головах наша кров і кров радянських країн!

— Ми не підемо воювати на наших російських товаришів. Ми спочатку тут не залишимо камня на камені! Бий!

В одностайному, велетенському вирі зненависти розтавали й губилися слабі патріотичні вигуки, і скоро зовсім припинилися. Натомість де-далі частіше зринали й дужчали істеричні зойки жінок. Істерика

опановувала й мужчин. Ридаючи, із закушеними до крови губами, із божевільними очима тислися вони до під'їзду. Поліцаї змушені були поступитися. Кількох вже стягнули з коней та з вереском і прокльонами товкли головами в твердий брук. Авто спішили скоріше від'їхати.

Аж ось від під'їзду рванув блискуючий авто-сигара.

— Містер Джойс! Собака Джойс! Будь проклят!

Збиваючи й підминаючи під себе й полісменів, і коней, і передні лави своїх товаришів, натовп посунувсь до авто. Шофер дав повний ход. Але авто врізався в натовп, і, серед ґвалту й криків болі, зупинився, скажено пихкаючи, — трощучи ноги й руки, перерізаючи животи тім, що потрапили під його колеса.

— Смерть Джойсу! Смерть! — гула товпа.

— Нехай не доживе погань до війни, нехай не побаче діла рук своїх!..

За мить парасоль з авта було зірвано. Два десятки дужих хлопців вскочили в невеличку карету авта й витаскали звідти скулену постать, лупаючи його, хто куди міг.

Боб був уже серед них. Він давно вже засукав рукави й аж дрижав, силкуючися й собі сунути кулаком в безформену масу кісток і м'яса — все, що залишилось від сидока авта-сигари.

Боб уже зняв руку й замірявсь влучно спустити її на череп містера Джойса, та раптом зупинився:

— Стійте! — скрикнув він: — схаменіться, сучі діти, убили людину! Убили! Та стійте, матері вашій чорт!

Але йому довелося потратити п'ять хвилин, щоб розкидати купу й охоронити тіло від ударів.

— Віддай! — гукала юрба: — віддай зраднику! Бий і його!

Але дужий голос Боба покрив усіх:

— Зупиніться іроди! Дивіться, що ви наробили!

І він підніс високо над юрбою мертве тіло, повертаючи його головою на всі боки.

Натовп скам'янів.

В руках у Боба було скривавлене, неживе вже, тіло секретаря комфракції, якого ще вчора гучно вітав робітничий Нью-Йорк, засилаючи на раду боронити інтереси пролетаріяту...

Боб озвірів:

— Сволота! Ви свого вбили! Ви вбили Тіля, нашого проводиря, члена Комінтерну, того, кому ми доручили боротьбу з Джойсами!

Болісний стогін був йому за відповідь:

— Помилка! Жахлива помилка! Але-ж це авто Джойса. Тіля навмисне засадили в авто Джойса. А де-ж Джойс? Він втік?

Боб плакав, як дитина. Він метушився біля мертвого товариша, біля свого друга Тіля... Але його клопоти були на марне. Оживити Тіля після тисячі стусанів гнівних робочих рук не було вже змоги...

Коло Боба й Тіля згрудилися робітники, зрошуючи слізьми пам'ять свого проводиря, — жертву ще однієї провокації капіталістичної наволочи....

А Джойс спокійно котив Америкенстрітом в авто товариша Тіля. Він глибоко сів на канапку в куток

і злегка погойдувавсь на ресорах, примруживши очі й пихкаючи сигарою. Він спочивав після важкої днини й прикидав в умі план завтрашніх промов, —о 12 годині в Парламенті й о 8 — на зборах спілки індустріяльних робітників Америки, де він мав дати справоздання про сьогоднішній день. Промови мали бути майже однакові, тільки різне обґрунтовання мотивів голосування за війну. Містер Джойс мав ці мотиви як слід обдумати сьогодні-ж ввечері. Він глянув на годинник. Було рівно 9 година. Містер Джойс пожалів себе, що має залишитися без обіду, і наказав шоферові їхати до клубу «Добродійних жінок».

О пів-на-десяту там має відбутися засідання бюра (членом якого є містер Джойс) «альтруїстичного товариства врятування людства». Сьогодні там дуже важливе засідання. Має розглядатися проєкт виготовлення отруйних газів, що не вбивають, а лише засипляють, та инших, що вбивають, але ділають лише на комуністів. Якщо гази, після випробовання, виявляться стійкими, містер Джойс від імени «добродійного товариства» має запропонувати владі їх для вжитку в цій війні, щоби в такий спосіб уникнути зайвих жертв.

VIII

У ЗАПІЛЛІ

За півгодини після того, як Рада Спілок сказала своє слово, в північній частині міста, на одній з найбрудніших вулиць, далекій од робітничих районів, збирався Центральний Комітет Компартії Америки.

Досі його засідання відбувалися у вигідніших помешканнях, в центральній частині або робітничих районах. Однак події останніх днів примушували його де-далі — глибше йти у запілля й шукати собі притулку, що відповідав-би усім умовам конспірації. З дня оголошення війни всі напівлегальні помешкання Партії розгромила поліція, а сьогодні вночі, після виступу товариша Тіля на Раді індустріяльних Спілок з вотумом недовір'я урядові, Центральний Комітет сподівався масових репресій, і тому остаточно перестав існувати, яко легальна організація.

Секретар Центрального Комітету, чорношкірий Том, без доручення на те ЦК, вже звелів видрукувати в кількості п'яти мільйонів примірників листівку, в якій сповіщав пролетаріят Північної Америки й усіх країн Нового Світу, що з сьогоднішнього дня Компартія Америки остаточно перестала існувати, яко американська політична партія, й уходить у запілля до часу створення А. С. Р. Р. Всім партійцям заборонялося виступати одкрито від імени партії. Кінчалася листівка закликом до всіх — гуртуватися в лави Компартії, і працювати під її незримим керовництвом на боротьбу за повалення капіталістичного ладу, що панує.

— В наші дні, — останні дні капіталістичного світу, не мусить бути позапартійних робітників, — закінчував Том: — хто не з нами, той — проти нас! Пам'ятайте, товариші, що це вже наш останній бій!

Не зважаючи на далеке віддалення й короткий час, жадний з членів ЦК не спізнився на збори ні на

хвилину. Бракувало лише одного Тіля. Черговий голова, товариш Уптон, запропонував вшанувати вставанням пам'ять незабутнього борця — спровоковану жертву проклятого жовтого мотлоху:

— Робітнича Америка не забуде віддячити за смерть Тіля. Буржуазія вбила Тіля руками робітників. Його кров з наших рук ми змиємо, лише поваливши капіталістичний уряд! Це буде найкраща помста за його смерть. Але, товариші, коли в нашу країну, прийде час червоного терору, в блок-ноті нашої ЧК в статті невиплачених боргів завжди стоятиме ім'я Тіля! — закінчив коротеньку промову Уптон, і його чорні, мулатські очі на хвилину засвітилися страшним вогнем.

Сім сіпнув Володимира за рукав і прошепотів до нього:

— Я певний, що головою американської ЧК буде ніхто инший, як сам Уптон.

Нарада відразу перейшла до ділової роботи.

Чорношкірий Том взяв собі перше слово:

— Насамперед, — почав він: — дозвольте мені, товариші, привітати вас з великим днем: сьогодні американський пролетаріят, на чолі з своєю Компартією, нарешті розпочав справжню активну боротьбу проти капіталістичного світу, ідучи за заповітами нашого проводиря Леніна і за досвідом російської революції.

Дарма, що робота вимагала як-найбільшої конспірації, товариші не стерпіли, і — трицять п'ять пар робочих долонь заплескали браво.

— Я прошу уваги, — зупинив їх Том:

— Ви дозволите, товариші, від нині вважати наш ЦК — за центральний бойовий загін революції? А всі наші місцеві Комітети — за бойові організації? — Вважати за приняте, — докінчив він: — завтра ввесь світ мусить довідатися про нову фазу нашої боротьби. Отже, іменем нашого ЦК — я пропоную оголосити, що вся робітнича Америка в стані облоги. Цей стан проказуватиме нашим місцевим комітетам форми й тактику боротьби.

Володимир. Сім та инші товариші з ССРР сиділи, як на голках. Перед їх очима пливли картини з історії російської революції, картини боротьби їхніх батьків і старших братів. І хоч самі вони не брали участи в цій боротьбі, їм здавалося, що слова Тома вони вже чули у себе, в радянській батьківщині.

Том говорив далі:

— Війну оголошено. Наші профспілчанські «проводирі», ганебні запроданці й зрадники вже мовили своє слово, що ним щільно затягли зашморг на шиї радянських країн. Виходячи з цього факту, ми мусимо скористувати війну для нашої перемоги. Досвід російської революції буде для нас найкращий навчитель. Ми знаємо, що останній щабель до соціяльної революції це — імперіялістична війна, — остання капля в до вінця переповнений посуд суперечностей капіталістичного ладу. Тепер наше завдання — як-найскоріше перетворити імперіялістичну війну в класову, цеб-то — горожанську. А в горожанській війні пролетаріят непереможний — надто в Америці. Треба лише, щоби все робітництво зрозуміло потребу горо-

жанської війни, неминучість її для переходу до досконалих форм соціялістичного укладу. Тому наше перше практичне завдання таке: Ми мусимо зробити так, щоби в Америці не було жадного робітника, що пішов би за брехнею жовтих профспілчанських «проводирів». Ми мусимо розплющити йому очі. Треба щоби ввесь пролетаріят до одного чоловіка було-б організовано, й щоб він брав активну участь у боротьбі. Жовті профспілки мусять стати червоними. Ми на них зіпремося тоді перемогу Комуністичної Революції забезпечено. А Раду профспілок ми оголосимо ворогом пролетаріяту. І поки червоні профспілки оберуть собі нову раду, ми, Ц. К. Компартії, оголошуємо себе Червоною Радою Профспілок, і з-запілля керуватимемо професійним життям. Отже, агітація серед одсталих, інертних і спровокованих елементів робітництва за виявлення справжнього обличчя профспільчанських прихвоснів — наше ударне завдання. Далі. Завтра-ж по всій Америці треба зорганізувати запільні ревкоми, що керували-б революційною боротьбою і стежили-б за єдністю нашої лінії. Само собою, що за ці ревкоми стануть наші місцеві комітети, що спиратимуться на професійно-виробничі ради.

Я скінчив, товариство!

Слово належало представникові робітників інтелектуальної праці, професорові Дюмбрігу, старому с-д.

Професор хвилювавсь. Тримтячим, відразу нерішучим, а далі—істеричним голосом, професор Дюмбріг силкувався говорити проти Тома. Він застерігав

ЦК од необачности й горячковости, посилаючися на те, що широкі кола американського робітництва, (нехай і спровокованого, коли так хоче тов. Том) не хочуть війни загалом, — нехай то буде імперіялістична, чи класова війна. Робітництво хоче покою. Партія мусить ще раз спробувати обстоювати свої вимоги мирними засобами. Слід зараз-же розпочати агіткампанію, — загітувати все робітництво за те, щоб воно вимагало від уряду припинити війну з СCPP.

Професор говорив довго й збивчиво, звертаючися до кожного з членів ЦК, наче шукаючи в нього підтримки. Але скрізь зустрічав або холодну мовчанку, або глузливу посмішку. Нарешті знеможений, хворий він сів.

Тоді знову, позачергово, забрав собі слово Том.

— Ви не розумієте моменту, дорогий професоре, — холодно мовив він:—Сьогодні, ми вже прохали уряд не розпочинати війни, але наші-ж «представники» в Раді Спілок подали голос за війну, самі не розуміючи того, що цим поставили на собі хрест і підписалися під збройним повстанням. Чи вам зрозуміла наша суспільна ситуація?

Том зупинився й гостро глянув професорові ввічі. Говорючи далі, він не одводив уже свого зору від переляканих очей Дюмбріга, звертаючися лише до нього.

— Пролетаріят застигає, гине в багні парламентаризму. Урядова провокація змушує його зраджувати самого себе. Баговиння провокації де далі — глибше затягує пролетарів, а балаканина парламентаризму розкладає вже й організовану його частину,

Цю фразу Том особливо підкреслив, і бідний професор почервонів під його зором. Том говорив далі:

— Ми, купка, організована частина, не в силі витягти все спровоковане робітництво з цих нетрів. Очі їм може розплющити лише світова катастрофа. І ця катастрофа — імперіялістична війна. Лише вона зрушить спровоковану частину до одкритого повстання. Ми беремо на себе велику відповідальність, коли наче підтримуємо війну. Ми свідомо йдемо на жертви. Але, любий професоре, ви забули, що пролетарі мають право на жертви... Зрозумійте свою помилку... Бо помиляєтесь ви в корені, як помиляються й ті товариші, що перед початком засідання говорили між собою про тактику повстання.

Тут Том звернувся до всіх зборів:

— Я чув, як дехто пропонував агітувати за відмовлення мобілізуватися. Це помилка, товариші. Ми мусимо мобілізуватися, й саме — ми насамперед. Мобілізуватися для того, щоб розкласти військо. Всі наші заходи мусять бути спрямовані до того, щоб оволодіти військовими засобами. А це ми можемо зробити лише мобілізувавшися. Бо мало заволодіти військовими знаряддями, треба опанувати й техніку, щоб не тільки паралізувати буржуазію, а й цими знаряддями загрожувати їй. Про це ми мусимо докладно поговорити.

Том сів.

Тоді слово взяв старий комунар, інвалід — шофер Рудольф.

Комітет з пошаною слухав його слів. Дід Рудольф брав участь ще в російській революції і був перший з американських товаришів, що активно зі зброєю в руках обороняв інтереси робітництва. Старі літа та інвалідність, що її він придбав в боях на терені Росії, заважали Рудольфу говорити, і через те його промова не була остільки запальна й динамічна, як промова Тома. Він довго, але без жадного зайвого слова — цьому навчила його російська революція — говорив про вагу піднесених Томом завдань. Він навів приклади з російської революції, — як тяжко було притягти пролетаріят до активного виступу проти ладу, що існував, і як навпаки — все робітництво в один день стало червоним і взяло зброю, скоро авангард вчинив збройне повстання.

Рудольф порівнював російську ситуацію з американською, і доводив, що в Америці це буде ще тяжче, бо, хоч американський пролетаріят і міцніший за російський, проте специфічні умови американського життя, розбили його на різні течії і політичні групи.

— Ми мусимо це пам'ятати, — закінчив Рудольф: — надаючи чинности завданням, що їх висунув товариш Том. Але зараз перед нами стоїть ще одно завдання, першорядної ваги. Війну оголошено. Не далі як за кілька днів почнуться бої. Розкласти відразу армію й відвернути її з фронту на своїх командирів нам не пощастить. Це потрібує деякого часу. Революціонізувати наші профспілки, розпочати горожанську війну ми спроможемося теж тільки за деякий, і можливо — досить довгий, час. Однак наші капіта-

лісти не ждатимуть. Вони всі сили кинуть на війну. Нам відомо, що військові сили вже готові до бою Радянскі країни не мають остільки досконалої військової техніки, щоби боротися проти зброї капіталістів. Імперіялістична армія за тиждень розчавчить їх і видушить отруйними газами. І коли, щоб підготовити нашу революцію, потрібний деякий час, за який триватиме війна, то нашу революцію ми зробимо лише ціною загибели радянських країн. Так, товариші, — гукнув Рудольф, і голос його затримтів на лунких нотах: — я підкреслюю: поки ми готуватимемо революцію в Америці, капіталісти встигнуть знищити радянські країни, і штаб світової революції — ССРР — перестане існувати! . .

Мертва мовчанка була відповіддю на промову Рудольфа. Його думка в жахливій ясності стала перед кожним членом ЦК, і руки їх мляво опустилися.

— Так що-ж робити? — Скрикнув Том, першим прийшовши до пам'яти: — Невже відмовитися від мобілізації і сьогодні-ж виступити зі зброєю в руках, або, краще мовити — з голими руками? Це-ж засуджує на гибель нашу революцію при першому початку!

Знявся гармідер. Голова не в силі був встановити лад серед трицяти п'яти дисциплінованих членів ЦК. Трицять п'ять однодумців, кожний по-різному, тлумачили слова Рудольфа, — остільки вони були несподівані й жахливі.

Володимир, Сім та инші товариші з України зрозуміли й відчули думку Рудольфа мабуть найглибше. Їм цілком ясно стало оскільки вона правдива. Й хоча

останні часи перед війною вони вже сотні разів обговорювали й дебатували неможливість війни з капіталістами, становлючи проти їхньої техніки сливе саму лише живу силу, тільки тепер вони зрозуміли химерність військових заходів Радянських республік що до війни й очевидну неминучість гибели червоної фортеці революції — ССРР.

— Невже-ж це може статися? Невже почварлива думка Рудольфа є правдива? І Володимир од слова до слова згадав промову головного інженера РПО. Згадав і, завмираючи, з жахом, змушений був визнати:

— Може статися, і станеться....

Нарешті Томові пощастило вгамувати товаришів. Комунари посіли свої місця, але ще довго не могли як слід заспокоїтися, й нервово перемовлялися.

Слово взяв знову старий Рудольф. Цього разу його мова була коротша.

— Ми не в силі змінити хід історичних подій, — гостро констатував він: — Прискорити нашу революцію, настільки, щоб запобігти війні, ми не спроможні. Єдине, що ми мусимо зараз робити, щоби врятувати ССРР, це — перешкоджати імперіялістичній армії руйнувати й нищити радянські країни.

Серед присутніх перебіг нервовий сміх:

— Ви верзете дурниці, Рудольфе! Навіть, організовуючи зараз-же повстання в армії, псуючи через наших товаришів, що перебувають у війську, військові приладдя, ми все-ж-таки не відвернемо лиха! — вигукували найекспансивніші.

— І всеж-таки ми мусимо й можемо запобігти лихові! — вже істерично гукнув товариш Рудольф.

Збори принишкли. Рішучість Рудольфа їх вразила:

— Я маю план, — докінчив він: — Можливо ви визнаєте його за химерний. Але давайте поміркуємо, і ви побачите, що він реальний, хоч і важкий.

— Давайте ваш план, — зневірливо запропонував Боб.

— Він дуже простий. Радянським країнам не страшна дегенеративна імперіялістична армія, що її до того ж за два-три місяці ми деморалізуємо. Радянським країнам страшна військова техніка, якою володіють наші капіталісти — їм страшна х е м і я. За планом ставки імперіялістичної армії, радянські країни в хемічній війні буде паралізовано за три тижні. Бо радянські бойці не мають навіть потрібної кількости протигазів. Але навіть, як-би радянські країни було забезпечено подвійною кількістю протигазів, це не зменшило-б небезпеки. Ми знаємо, які гази за цей час винайшла Америка й Европа, — проти них не можуть встояти ніякі протигази. Тому, єдиний порятунок у тому, щоб винайти протиотрути, цеб-то газ, що розкладав-би отруйні гази й знищував-би їхню отруйну силу.

— Але для цього треба знати формулу отруйних газів! — залунали нервові вигуки.

— Так треба знати, — спокійно погодився Рудольф: — І ми їх не знаємо. Як не знає їх ніхто ні в Европі, ні в Америці, навіть з найпевніших прибічників наших ворогів. Буржуазія вміє хоронити

свої таємниці. Можливо, що ці формули знає лише одна-дві людини на цілий світ — винахідники цих газів. Але знову-ж ніхто не знає імен цих винахідників... І от, за всяку ціну ми мусимо довідатися, хто знає ці формули, знайти їх, і примусити виказати нам таємницю.

Рудольфові ледве дали докінчити. Саркастичні лайки й глузування посипалися на нього з усіх боків. Але він спокійно відповідав мовчанкою й на старого дурня, й на божевільного й, навіть, на провокатора. Переждавши поки піднесений настрій зборів трохи заспокоївся, він сказав тихо, але так, що примусив усіх поставитися до його слів серйозно:

— Я сам візьмусь за цю справу, навіть коли ЦК й не ухвалить її.

Але несподівано у Рудольфа знайшлись прибічники.

Володимир вже давно поривався щось сказати. Тепер-же, скориставшися з раптової мовчанки, він узяв слово:

— Я йду з вами товаришу, — стиснув він руку Рудольфові: — Я ще не знаю, як це ми робитимемо й не вбачаю шансів на успіх, але ми мусимо постаратись! Нехай це буде навіть химера, — звернувся він до загалу: — але ситуація змушує нічим не нехтувати. У росіян є дотепне прислів'я: «попытка не пытка». Навіть, коли ми нічого не дійдемо й нашій справі не пощастить, ми ризикуємо, в крайньому, разі лише своїм життям. Бувають такі випадки, коли доводиться покладатись не на систему, а на «щастя», на «може»!

Тоді Том вніс пропозицію не забороняти товаришам цієї справи, надати їм найширшу ініціятиву й, коли треба, допомагати всім, чим мога.

Одразу-ж кілька товаришів запропонували використати й їх. Але Рудольф одібрав поки-що одного Боба, взявши з инших обіцянку прийти на допомогу на перший-же поклик, а від ЦК — права на використання рядових членів партії, якщо в роботі стануть потрібні їхні послуги.

Трійка не стала чекати кінця засідання й, не гаючися, пішла виконувати задум товариша Рудольфа, залишивши иншим товаришам обговорювати справу організації збройного повстання.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

IX

ХИМЕРНІ ПЛАНИ

Насамперед треба було вислухати план Рудольфа й змовитися.

— Ми зайдемо до кав'ярни, — запропонував Рудольф: — по-перше, це найзручніше з боку конспірації, а по-друге, нам потрібний вечірній випуск урядових вістей. До того-ж трохи підживимося, бо невідомо, коли доведеться їсти.

Товариші зайшли до першого бару.

Дарма, що було пізно, а в барі було людно й галасливо. В одному кінці, на естраді, під згуки розбитих клавікордів, тромбону, скрипки й барабану, пара оголених — чоловік і жінка — витанцьовували наймодніший і найпохабніший шімі, аж брав їх піт рясний. Раз-у-раз вони на мить спинялися — цього вимагало «pas» — і тоді наспіх обидва розтирали по лиці й голих грудях краплі брудного поту.

В другому кінці згуртувався мітинг. На столі серед перекинутих пляшок і шклянок стояв розпатланий чоловік в розпанаханому й засмальцованому робітничому одягу. Він бив себе кулаками в груди, куйов-

див волосся й, очевидно, щось промовляв. Але за тарарамною мелодією квартету, за вигуками танцюристів і загальним галасом, зовсім неможливо було почути жадного згуку. Промовець раз-у-раз кидав на бік естради люті й погрозливі погляди.

— Про віщо він промовляє, — спитав Володимир у офіціянта.

Обличчя офіціянта розповзлося в широку усмішку:

— Сам чорт не добере в його словах сенсу, товаришу. Та й не почує нічого. Одно ясно — він агітатор білих. Це виявилося з його перших слів, коли він почав закликати до війни з більшовиками. А артисти — червоні. Щоб відвернути увагу публіки й не дати їй слухати цього блазня, вони почали грати й танцювати. Десять разів агітатор починав свою промову, — і десять разів артисти йому її зривали. Тоді він вирішив перемогти їх, думаючи, що в нього голосу хватить на довше, ніж у них сили. І от уже півгодини він силиться їх перекричати, а вони, не пристаючи, грають і танцюють... Але боюся, товаришу, що артисти не видержуть. Ви бачите, як вони спітніли. А в бідної Емми вже трусяться ноги — вона зараз знепритомніє.

Рудольф мимохіть всміхнувся. Боб покотив по пивній могутній регіт, покриваючи ним і оркестр і промовця:

— Браво, наші! — Заревів він, махаючи капелюхом до танцюристів: — Валяй!

Але Володимира, незвичного до таких сцен, цей випадок глибоко зворушив.

— Це теж достойна революційна боротьба, — вирішив він: — немічні музики й люмпени артисти, нездатні до активної боротьби, чим можуть — найменчою дрібницею — допомагають своїм товаришам. І ця дрібниця — велика.

Бідна Емма тимчасом закінчила; вона зробила останне «pas», немічно присіла, рванулася, і рухнула долі непритомна. Її партньор наві ь не глянув на неї й продовжував танцювати. Володимир кинувсь до Емми, щоб допомогти їй, але Рудольф зупинив його:

— Лишіть, товаришу, у нас є справа важніша й негайніша. Їй допоможуть наші.

Товариші сіли до столику оддалік мітингу.

Рудольф наказав подати їсти й вечірні газети.

В цей час оркестр в-останнє взяв акорд, двигнув, і мелодія розлилася. Гучно тріснула струна на скрипці, замовкли клавікорди... Лише барабан ще деякий час бухкав, але згодом і він ущух...

Агітатор переможно оглянув залю й розрізав раптову тишу хоч і захриплим, але ще дужим голосом. Він закликав робітників піддержувати уряд і розпочату ним війну. Він спростовував обвинувачення в зраді й запроданстві, закинуті Раді Профспілок. На кінець дійшов до буржуазії, вилаяв її, але констатував, що при всьому тому підчас війни, підчас всенародного заворушення, — пролетаріят мусить іти з своєю буржуазією проти спільного ворога, що зазіхає на його добробут.

Слова його покрили зневажливі вигуки. Авдиторія захвилювалася.

— Це брехня! Це чули ще наші батьки від льокаїв з другого інтернаціоналу підчас останньої світової війни. Але російський пролетаріят не слухав цих брехень, і має зараз у себе пролетарську владу! — лунало зо всіх кутків:

— Підбрехувач! Наймит! Провокатор! Бий його! – І авдиторія, перекидаючи стільці й столики, посунулася на промовця. Але в той-же час кілька добродіїв, що сиділи осторонь і наче не брали участи в мітингу, кинулися його обороняти.

— Це переодягнуті поліцаї, — пояснив Боб Володимирові: — вони вартують своїх агітаторів. Ви бачите, вони навіть не соромляться вживати атрибутів своєї влади? — зареготався він, вказуючи на добровільних оборонців, що повиймали з-під піджаків гумові поліцайські стеки й лущили ними по головах і спинах обурених слухачів.

За допомогою цих паличок і ще кількох, вже не переодягнутих, поліцаїв, «дебати з приводу доповіди було закрито», як висловився Боб.

Товариші мали змогу обмірковувати свої справи.

— Мій план, або краще мовити — перша частина мого плану, яку ми зараз обговоримо, дуже нескладна, — почав Рудольф: — і от цей сьогоднішній вечірній випуск урядових вістей нам чимало допоможе, щоб здійснити. Я вже встиг переглянути їх, і знайшов те, що мені було потрібно.

Товариші присунулися ближче й сіли тісніше. Рудольф оглянув помешкання й сказав уже иншим тоном.

— Тут очевидно повно шпиків. Ми потрапили мабуть в пивну, де збирається тутешній актив. Але виходити вже не можна. Я замовлю побільше питва, і ви, Бобе, найміцніший з нас — пийте його, ми теж потроху вам допомагатимемо. Крім того треба вдавати із себе веселих, відповідно змісту нашої розмови, що також повинна бути жартівлива. Всміхайтесь-же. Я бачу — одна пика вже щось занадто уважно до нас приглядається й щось говорить иншій, показуючи сюди очима.

Товариші зважили на це й в своїй дальшій розмові розмахували руками, пили пиво, приспівували та жартівливо всміхалися й кривили обличчя тоді, як цього аж ніяк не було потрібно по змісту.

Початок плану Рудольфа був справді надто простий. Мета його — довідатися хто знає формулу газів. А довідатися, на його думку, можна було в такий спосіб:

— Всі громадяни Штатів, та мабуть і ввесь світ знають, що існує Рада військової хемії. Хто її члени — невідомо нікому. Буржуазія, знаючи, що ім'я хоч одного члена Ради дало-б змогу довідатися й формули, — добре охороняє свої інтереси, вживаючи найдосконалішої конспірації. Де засідає Рада — теж невідомо. Та це й неважливо. Засідання, звичайно, обставляється й охороняється так, що пробратися на нього однаково неможливо. Але членів ради викликають на засідання. І викликають звичайно через урядові вісті, зазначаючи в оповіщенні лише годину засідання й не подаючи ані місця, ані імен членів.

Вечірні вісті — ось вони — кажуть, що позачергове засідання має відбутись саме сьогодні о 12 год. вночі.

Рудольф глянув на годинник:

— Зараз ми маємо рівно десять, цеб-то ще дві години в нашому розпорядженні.

— Але-ж як довідатися, де вони засідають? І взагалі я нічого не розумію, — нетерпляче заговорив Боб: — Мені здається, того, що ми знаємо, занадто мало для нашої справи. Мабуть товариші були праві, закидаючи вам химерність ваших планів.

Але Рудольф його спокійно спинив:

— Ми аж ніяк не можемо довідатись місця їхнього засідання й потрапити туди. Та це поки-що й зайве. Нам зараз треба дізнатися лише наймення бодай одного з членів, чи взагалі добути якийсь матеріял що до цього.

— Ну? — починав уже сердитися Боб.

— Так от, ми до цього й візьмемося.

І Рудольф коротко поділився з товаришами своїми думками. Вони були такі сміливі, як і химерні. Боб зараз-же висловив свої сумніви, й додав, що на його думку все це химера, авантура й марнотратство дорогого часу, — краще плюнути на ці дитячі мрії, і вернутись на засідання ЦК, щоб взяти участь в обговоренні плану збройного повстання.

Рудольф сіпнув плечима:

— Це ваша справа, товаришу. Ви можете чинити, як вам подобається. Ми впораємось і вдвох. Кінець-кінцем, коли й товариш Володимир не йме віри, я попробую один.

Боб зніяковів.

— Я власне нічого, — почервонів він: — і коли взявся до діла, то докінчу його... Мені тільки не йметься віри, щоб в Раді Хемії сиділи ду́рні, й не виключили телефону підчас своїх розмов. Успіх — підслухати їх балачки — надто гаданий і сумнівний... Та й, кінець-кінцем, Нью-Йорк має кілька тисяч абонентів, розібратися в їхніх балачках, слухаючи відразу кількох — справа просто неможлива.

Але Рудольфа було важко переконати, і він непохитно стояв на свойому.

— Я й не надіюся на їхню дурість. Більше — я певний, що вони як раз виключать телефон. Однак у нас є малюсенький шансик: до них може хтось подзвонити й вони йому відповідатимуть; або самі до когось дзвонитимуть. Можливо, в цей час нам пощастить хоч де що підслухати. Що-ж до другого вашого зауваження, то тут нам допоможе Володимир — він радіослухач і стенографіст.

— Гальо! — гукнув Боб, гримнувши по столі кулаком: — Я мовчу. Нехай це буде навіть химера, але ви, Рудольфе, смілива й тверда людина, — такі роблять революції. І я йду за вами. Як це ви казали? — звернувся він до Володимира: «попытка не пытка»? На щастя?..

Це «на щастя» він вигукнув так голосно, що звернув увагу всіх відвідувачів бару, а двоє кельнерів кинулися до нього, й зупинилися з німим запитанням.

— Маєте гроші, — тицнув він їм засмальцований доллар, і, помітивши на собі зори кількох шпи-

ків, зачепився ногою за стілець і з прокляттям гримнувся додолу, докінчуючи ролю п'яного. Бар вибухнув реготом. По вустах шпиків теж перебігла легка посмішка. Але Бобові цього ще було мало. На силу, за допомогою товаришів, поставивши себе на ноги, він на ввесь голос затягнув патріотичного співу й повійському замаршрирував до виходу, тягнучи за собою товаришів.

Шпики заспокоєно відвернулися.

— Ну, щасти нам! — сказав Рудольф, коли вони зайшли за ріг вулиці :— револьвери при вас?

— Єсть, — воднораз відповіли Володимир і Боб.

— За двацять хвилин дванацята. Ходім.

Товариші вскочили в перший авто.

— Центральна телефонна станція, — наказав Рудольф шоферові.

X

ПЕРШІ СПРОБИ

На телефонній станції все вийшло, як по - писаному. Товариші без перешкод увійшли в діжурну. Нічного інспектора й одну з діжурних телефоністок вони звязали й кинули на підлогу, запнувши їм рота. Другу, на смерть перелякану, трохи живу, примусили сісти на місце й роботи своє діло, — включати й виключати абоненти, — під загрозою револьвера Рудольфа. Боб з револьвером в руках став біля дверей. Володимир включив контрольну трубку в

загальний автомат—комутатор, що на ньому оперувала незвязана телефоністка, озброївся папером і олівцем, і взявся записувати підряд усі балачки, які тільки він чув. . . .

Дві години минули в напруженій, зосередженій мовчанці. Лише клацали номерки абонентів та подзвонював механічний включатель. До другої години виклики ставали що - раз рідші — місто засипало. Телефон стка, що відразу, змушена працювати за двох, кидалася від одного абоненту до другого, ледве встигаючи задовольняти їх, так що иноді й Рудольфу доводилось допомагати їй і, залишаючи револьвера, братися до трубки,—тепер вже мала змогу відпочити. Побачивши, що незнайомці не збираються заподіяти їй лиха, вона заспокоїлася й навіть привітно всміхнулась до Боба. Боб відповів їй недвозначною усмішкою. Він уже починав нудитися. Напружений спокій Володимира, що, невідриваючися, занотовував усе, що щастило йому підслухати, починав його дратувати. Наважившися він несміливо натякнув, що на його думку можна було-б і кінчати, бо Рада хемії вже мабуть пішла спати. Але на останньому - ж слові осікся.

Рудольф з налитими кров'ю очима підскочив до нього й тицнув бравнінгом межі очі :

— Собака! — прохрипів він: — ти губиш усю справу! Вона почула, що ми цікавимось Радою хемії.

Боб готовий був провалитися. Однак телефоністка йому допомогла;

— Не турбуйтеся, панове, — всміхнулася вона, відриваючися од трубки: — якщо ви хочете, щоби я забула про Раду хемії, то я забуду. Але марно ви мені не сказали цього одразу, — вам не треба було-б слухати всіх абонентів. Мені відомо, де засідає Рада хемії і номер її телефону. Ось він. Я пригадую, що кілька разів включала його.

Рудольф і Боб кинулися до комутатора і, вперлися очима в номерок, що його показувала телефоністка, наче чекаючи, що він до них заговорить.

— Ви певні, що це він? — гостро спитав Рудольф,

— О так. Будь ласка, я можу перевірити.

І не чакаючи на відповідь вона включилася в зазначений номер:

— Гальо? Центральна. 2—33—47? Рада хемії? Ні, мені не треба Ради хемії. Вибачте, я помилилася, — і лукаво всміхаючися, вона глянула на остовпілих товаришів. Цієї хвилини 2—33—47 задзвонив. Телефоністка схопила трубку, й дала Раді хемії потрібний їй номерок.

— Вони включилися 1—07, це — військове міністерство... Нате, слухайте... — швидко кинула вона, передаючи трубку Рудольфові.

Рудольф аж влип у прийомник.

Балачка Ради хемії з військовим міністерством точилася дуже довго — добрих 5 хвилин. Обличчя Рудольфові увесь час змінювало кольори — то червоніло, то блідло. Очевидно йому пощастило щось почути. Нарешті він кинув трубку.

— Ходім, хутчій. Беріть-же стенограму.

Але телефоністка його зупинила:

— Ви вже йдете, добродію? А як-же я? Я-ж мушу зараз викликати поліцію.

— А ви скажете їй з ким ми балакали? І чого ми тут були?

— Ні. Але краще звяжіть і мене.

Боб швидко оплутав її мотузкою, силкуючися робити це як-найобережніше:

— Прощайте, товаришко, — всміхнувся він до неї. — Ми не забудемо вашої допомоги.

Ви — червоні? О, щасти вам! Я нікому не скажу ні слова.

Боб не стерпів, і поцілував її в зашарілу щоку:

— Гальо!

На вулиці Рудольф захапався:

— Мерщій кудись, розібрати стенограму. Можливо вона нам все-ж-таки щось додасть.

— А що ви почули?

Поспішаючи по темних закутках поснулого Нью-Йорку, Рудольф наспіх розповів товаришам відомості, що допіру перехопив:

— Засідання ради саме скінчилося. Її секретар сповіщав військового міністра: — Поалей-стріт 140, військовий городок. Сьогодні насвітанку там мусить щось відбутися. Буде вся Рада, буде військовий міністр. Що? — Невідомо. Але щось дуже важливе. В кожному разі там можна побачити всіх членів Ради. Прощаючися, секретар Ради сказав міністрові: — «vae victis». Це, очевидно, пароль. Оце й усе, що мені пощастило почути. Давайте-ж розглянемо стенограму.

Розглянути стенограму було не легко. Години три товариші морочилися над нею, силкуючися розібратися серед одривчастих плутаних речень. Але більшість були невинні балачки, жартівливі розмови, властиві нічному часу, або якісь комерційні угоди. Володимир силкувався нотувати номери співрозмовців Це трохи полегшило справу. Номери 2 — 33 — 47 і 1—07 траплялися в стенограмі досить часто. Їхні занотовані розмови були надзвичайно цінні, але в справі хемії не давали нічого. Ні формул газів, ні прізвищ членів Ради не було,—всі балачки були технічного характеру, переповнені незрозумілими, очевидно таємними, термінами, що можливо й ховали в собі формули газів, але для товаришів були порожнім згуком. Товариші вже відчаялися щось почерпнути з незрозумілих ґієрогліфів, коли Володимир звернув їх увагу на дату першого травня, що повторювалася в балачках раз - у - раз. І коли вони уважно перечитали все, що торкалося зазначеної дати, то їм стало зрозумілим: всі заходи, всі військові приготовання,— все мусило закінчитися до 1 - го травня. Було очевидно що на перше травня призначалося початок наступу на СССР.

— Сьогодні ми маємо 24. Отже в нашому розпорядженні ще 6 день, — зітхнув з полегшенням Рудольф: — Можливо ми й встигнемо щось зробити за цей час. Скоріше - ж на Поалей-стріт 140. Я певний, що там ми довідаємося хоч про якусь дрібницю. Не забувайте - ж — «vae victis».

XI

У «ВІЙСЬКОВОМУ ГОРОДКУ»

Сонце саме підбилося по - над обрій, коли авто товаришів в'їздило в Поалей - стріт.

Шофер здивовано поглядав на трьох ранніх пасажирів у сивих військових кереях. Кереї — це була видумка Рудольфа. В останню хвилину він згадав про одяг, — ясно, що їхні робітничі блузи можуть здатися дивними у «військовому городку». Товариші довго морочилися над тим, що їм одягнути, і, кінець-кінцем, погодилися з Рудольфом, що військові кереї з капюшонами й каски — найбільш звичайне й гідне, для військового городка, вбрання.

Авто легко котився рівним гумовим шосе, дивним тут серед пустки й сміття. Поалей - стріт — не був схожий до вулиці. Обабіч шосе лежали купи сміття, землю було порито, очевидно, під якісь будівлі. Будинків теж не було, лише де - не - де траплялися землянки, халупи й зруйновани склепи. Номери - ж стояли на стовпах, що мабуть відмежували ділянки землі, призначені під будівлі.

Біля одного з стовпів Боб здивовано зауважив:

— Я знаю цю місцевість, — колись я тут був Ці ділянки приготовано під ґуральні. Он там, наприкінці шосе, за тими валами, стоїть стара гуральня. Але я ніколи не чув, щоб тут десь було військове городище.

Товариші глянули в бік, куди вказував Боб, і побачили за високими земляними валами самітний почорнілий димар. Неподалеку, спереду них, в тому-ж

напрямку їхало ще авто. Володимир озирнувсь, і вгледів, що з-заду їх їде теж одно чи два авта.

— Б'юсь об заклад, що ці ранішні пташки прямують туди, куди й ми.

Він не докінчив, бо трохи не вискочив з авта від сильного струсу. Незадовго перед тим переднє авто завернуло за ріг шосе, і зараз товариші трохи на нього не наскочили.

Переднє авто зупинилося біля купи сміття. З-за купи з'явилися кілька салдатів з рушницями.

— Сторожа, вартові, — прошепотів Рудольф: — цікаво, чого-б вони вартували тут на смітнику? Б'юсь об заклад, що твоя гуральня є не що инше, як саме військовий городок.

І Рудольф під плащем стиснув руки товаришів:

— Або ми поїдемо далі, або зараз нас заарештують, і все загинуло.

До авта підійшов офіцер, чемно приклав руку до кашкету й, вичікуючи, глянув.

Удаючи спокійного Рудольф нахилився до його вуха, й недбало, але виразно кинув:

— «vae victis».

Офіцер витягнувсь струнко й, повернувши голову до салдатів, щось коротко гукнув.

Авто рушив далі..

Біля брами гуральні сцена повторилася.

Товариші вільно ввійшли до подвір'я, але зараз-же за муром їх оточили салдати. Рудольф сказав пароль, Один з офіцерів, гречно вклонившися, пішов наперед, вказуючи їм шлях.

Біля входу до будівлі їх ще раз зупинили. Вартовий мовчки простягнув їм три протигазових машкари.

Гальо! — прошепотів Боб: — чи не збираються вони труїти нас газами?

Товариші незрозуміло переглянулися, але мовчки взяли протигази. Боб поспішив надіти собі його на голову.

— Так безпечніше, — пояснив він: — а то я все боюся, що мене пізнають по пиці, — вона зовсім не схожа ані до міністрової, ані до генералової.

В помешканні було кілька чоловіка, і всі були в протигазах, або одягали їх. Один з присутніх, без машкари, підійшов до товаришів і мовчки стиснув їм руки.

— Добрий ранок, — пробубонів Боб під машкарою.

Тим часом народу прибувало. На дворі, раз-у-раз чулися сирени й гудки авто. В кімнаті було вже чоловік 20-25. Той, що привітався до товаришів, ввесь час поглядав на годинник і, очевидно, нервувавсь.

— Цивільні завжди запізнюються, — роздратовано констатував він і, глянувши в бік товаришів, привітно всміхнувсь. В кімнаті було ще кілька в військових кереях.

— Я вважаю, — заговорив він далі: — що ми не будемо більше чекати. Ті, що запізнилися потім приєднаються до нас. Часу в нас обмаль.

Його слова зараз-же перекладалися французькою й німецькою мовами.

— Ми потрапили в гарну, інтернаціональну компанійку, — посміхнувся Боб: — але б'юсь об заклад, що з комуністичним інтернаціоналом вони принаймні не мають нічого спільного.

— Я прошу, шановне панство, йти за мною, — промовив військовий і натиснув якусь кнопку.

У підлозі розчинився люк. Широкими, гулкими залізними сходами замаскований кортеж зійшов униз. Унизу розпочинався розлогий коритар. Обидва його кінці губилися в пітьмі. При сходах яскраво світили великі електричні лямпи.

Боб не вгамувався, він сіпнув Володимира й Рудольфа.

— Ви праві товаришу, Рудольфе. Сумніваюсь, щоб нас збиралися частувати горілкою. Можливо, в цих льохах колись і складали пляшки з горілкою, але боюся, що зараз, за цими залізними дверима приховано щось отруйливіше, ніж алкоголь.

Ніби підтверджуючи його слова, військовий знову звернувся до всіх:

— Я прошу всіх зараз запнути щільно протигази, й не знімати, поки я не дозволю.

— Хіба тут насичене повітря? — боязко запитав якийсь панок, хапаючися за машкару: — чи є небезпека вибуху?

— О ні. — Заспокоїв його військовий: — небезпеки жадної нема. Лабораторію обладнано як-найкраще. Гази герметично закупорено, і коли ми їх випускатимемо, то будемо за бронею. Але загальне правило нашої роботи вимагає як-найбільшої обережности. За

ті двері жадна людина не має права піти без машкари.

Всі слухняно одягли машкари, і рушили далі за військовим, мимохіть з острахом позираючи на черепи з хрестами, що їх було намальовано на всіх, щільно облямованих залізом, дверях.

Товариші змішалися з натовпом і, прислухаючися до глухих, наче замогильних, розмов з-під гумових машкар, силкувалися зрозуміти мету чудного зібрання.

Таємниця виявилася сама собою.

З другого кінця підземного коритару поволі посувався инший гурт людей. Коли гурт наблизився остільки, що можна було розглянути окремих осіб, товариші мимохіть поточилися назад.

Між двома шерегами озброєних салдатів в протигазах, що чітко відбивали кроки, мляво посувалася юрба напівголих, вимучених, аж посинілих, людей з розбитими головами й покрученими руками й ногами. На тілі у них було чимало синяків і ран. Голови їм були похмуро похилені, очі байдужо-несило втоплені в землю. Серед них було кілька жінок. Всіх було закуто в подвійні кайдани, що брязкотіли при кожному кроці.

Так от у чім справа.

— Чорні круки всіх країн зібралися тут напередодні війни, щоб випробувати свою непереможну зброю — отруйні гази — і остаточно переконатися в силі впливу їхнього на людину.

Володимир похапцем схопив за руку палкого Боба. Це було як раз вчасно. Він саме збирався кинутися

з голими руками на шереги озброєних салдатів, на допомогу засудженим на жахливу смерть.

Пусти! — зарипів Боб зубами: — Пусти, їх-же зараз труїтимуть!

Але Рудольф тримав його вже за другу руку:

— Мовчи, або ми всі загинемо!

— Це-ж люди, живі люди! І я пізнаю серед них Руфь і Неджа, наших комунарів, що місяць тому були заарештовані й начеб-то вмерли в тюрмі.

Міцно тримаючи його й не даючи йому рухнутися, Рудольф злісно прошепотів:

— Опам'ятайся, Бобе! Чи-ж можемо ми щось вдіяти проти озброєних? Коли ми кинемося на допомогу, нас зараз-же скрутять, а їх однак потруять. Залиши сантиментальності. Хіба ти забув, що починається завзята боротьба, в якій сантиментам місця нема? Ми близькі до нашої мети, зараз ми можемо довідатись формули газів, і цим врятувати не цих десять нещасних, а всю справу революції. Ти зіпсуєш всю справу! Ці нещасні мусять загинути для революції!

Слова Рудольфа вернули до пам'яти Боба. Він стих і, важко дихаючи, дивився вслід осудженим.

— О, будьте-ж ви прокляті! — прошепотів він,

Все це відбулося так хутко, що инші присутні, на щастя, нічого не зауважили. Рудольф з полегшенням зітхнув, коли їхній кортеж, перепустивши бранців, рушив далі.

Перед випробованням газів провідничий повів гостей оглянути льохи. Військовий городок, прихований в льохах під гуральнею, являв собою величезну лабораторію Один по одному проходили помешкання, обладнані — одні, як розкішні палаці, другі, — як-найудосконаленіші лабораторії, де аналізувалося, перевірялося й випробовувалося виготовлені отруйні гази. Але побачити напис чи знайти книжку, або щось, що дало-б ключ до формули, товаришам звичайно не вдалося, скільки вони того не шукали.

Рудольф задержувався в кожній кімнаті, й виходив останнім. Володимир помітив що всі його кешені відстають.

У затишному куточку розкішної відпочивальні, кортеж зупинився перепочити. Всім було дозволено зняти протигази й випити по шклянці вина та спалити сигару. Скориставшися з цього Рудольф нишком показав товаришам свої кешені. В них було повно невеличких, п'ять сантиметрів завдовжки, метальових пробірок з широким крантом на одному кінці й товстим склом на другому.

— Це невеличкі шкляночки для газів, — пояснив він: — в них очевидно присилається гази на пробу. Зараз вони порожні. Якщо нам удасться наповнити їх газами й винести з цього помешкання, то формула нам не потрібна. Ми самі дізнаємося її в першій-ліпшій лабораторії.

Очі Рудольфові світилися радістю й завзяттям. У ньому не пізнати було немічного дідка, інваліда й ветерана ще російської революції.

— Тепер нам залишилося одно, — вкрасти газів.

Боб звичайно зараз-же висловив свої сумніви, що до можливости здійснити наміри Рудольфа:

— Де-ж їх в чорта вкрасти? — вилаявся він: — ми їх мабуть близько й не побачимо. Чи ти хочеш, щоби ми їх нанюхалися?

Кортеж тимчасом рушив далі.

Перед останніми дверима всі щільно напнули машкари...

Приміщення являло собою довгу залю. У стелі безупинку дудоніли електричні вентилятори.

Провідничий трохи підняв свою машкару й, взявши рупор, почав з'ясовувати процес випробовування.

Вздовж, по-під стіною, містилися рядком великі камери. Камери були метальові броньові. На рівені очей людини через усі камери йшло вузьке вікно, засклите товстим склом, що давало змогу присутнім тут, стоючи в небезпеці, стежити за тим, що відбуватиметься в камерах. Під вікном кожної камери лежав невеличкий балон, з'єднаний змієвиком з камерою.

Провідник коротко розповів:

— Ми садимо в камеру одного чоловіка. Потім одтикаємо балон з газами й випускаємо через крант з того боку певну дозу, якої досить, щоб насичити повітря камери на 25%. Це як раз найбільший відсоток насичення можливий на вільному повітрі. Через вікно ми маємо змогу спостерігати вплив газів. Перших шість камер — різні отруйні гази що впливають моментально. Смерть чи каліцтво буде на наших очах за кілька хвилин. Инші чотири — гази, що впливають лише за певний час — день, тиждень, і місяць. Через цей термін ми знову прийдемо подивитися на тих

людей, що над ними робляться спроби. Нарешті, остання камера — газ з найшвидкішим впливом: він вбиває не за кілька хвилин, як перших шість, а в одну мить. Насамперед ми випробуємо гази на незахищених людях. Потім на инших — з протигазами. Це дасть нам змогу пересвідчитися в тривкості наших протигазів. Але боюсь, що проти останнього газу не встоїть і наш протигаз. Цей газ моментально роз'їдає гуму.

Всі ці камери з'єднано по-між собою невеличкими секретними дверима (з нашого вікна їх не видно), щоби мати змогу переводити об'єктів спроби. Але скористати їх для втечи, в'язні не можуть, бо двері старано замасковано. Вводити-ж їх ми будемо он тими задніми дверима. Вгорі в камері повітрофільтри, як і після спроб моментально фільтрують повітря, щоб можна було ввійти у камеру.

Рудольф торкнувся до рук товаришів. Володимир відчув, що його руки були холодні, як крига, а він нервово клацав зубами.

— Тс! — попередив Рудольф: — Я вже знаю, що робити. Не заважайте мені. Як скінчиться спроба й відчинятимуть останню камеру, постарайтеся підійти першими до її дверей і заступіть їх, щоби я міг...

— Ти хочеш?..— скрикнув Боб.

— Тс! — злісно зашипів Рудольф: — так, я хочу спробувати дістати газів з середини. Шкляночки здалися мені — у нас буде газ... Не бійтесь, я в машкарі, — заспокоїв він Боба: — щасти-ж мені!

І стиснувши товаришам руки, він відійшов.

Всі стояли кружка довколо провідничого, що розповідав про впливи газів. І Володимир, і Боб бачили, як Рудольф за їх спинами обережно просунувся до секретних дверей, і зник...

Тимчасом бранців було вже посадовлено в камери.

— Почнемо? — спитав провідничий дозволу у присутніх, і, не чекаючи їхньої відповіди, підійшов до першої камери. З легким скрипом він одткнув балон.

Усі присутні пожадливо припали до вузенького вікна...

Камера наповнилась газом. Газ був не безкольоровий, і всі мали змогу стежити за обличчям засудженого, коли він спостерігав, як повітря кімнати зеленіло, насичуючися отрутою...

— Чому він дивиться до долу, сюди, наче нам під ноги? Чи там щось лежить? На жаль з цього вікна не можна побачити,— запитав хтось: — Дивіться, він наче до когось гукає.

— Він, мабуть, дивиться на крант, це цілком логічно,— відповів другий:—До того - ж він, можливо, вже збожеволів і йому щось ввижається. Може його наречена,— з садистичним сміхом докінчив він.

— А проте це справді дивно, всі однаково... — додав він уже біля третьої камери, пересвідчившися, що й инші «об'єкти» поводяться так само.

— Ви зауважили? — Вони всі кидаються сюди до стіни? Жаль, що не видно, що вони роблять. Я гадаю вони силкуються заткнути пальцем крант, з якого точиться газ,— зареготав третій.

Володимир і Боб теж дивились у вікно й тримтіли від жаху, прислухаючися до цих розмов, бо знали причину такого поводження в'язнів...

Перед їхніми очима пройшли невимовні муки людей, що конали в корчах, враз посліплі, заніміли на півслові передсмертного зойку... Вони бачили живе м'ясо, що на очах вкривалося пухирями й розвалювалося на шматки...

В залі панував страшенний галас. Деякі дико висловлювали свою радість, деякі — сп'янілі від споглядання смерти, шалено реготали. Але витончені нерви більшости не видержали такого нервового напруження й кілька глядачів уже билися в істериці. Лакеї в протигазах бігали туди й сюди, виносячи зомлілих великих мужів й одкачуючи їх водою.

Провідничий, очевидно директор чи головний інженер цього підземного пекла, теж був стурбований. Але не спогляданням смерти й не істерикою своїх тендітних патронів. Він бігав від камери до камери, від балону до балону й здивовано знизував плечима. Всі його вирахунки вийшли неправильними. В кожну камеру довелося впустити як раз подвійну дозу, щоб досягти бажаного впливу.

— Невже я помилився? Що за чорт? — буркотів він, перебігаючи поступово від першої до другої, від другої до третьої камери: — Скрізь так! Подвійна доза!

Володимир і Боб стежили за ним з ненавістю й в той-же час з надією. Навіть відчули до нього якесь приязне почуття. Кожний раз, як він чортувався,

констатуючи потребу випустити подвійну дозу, вони легко зітхали, знаючи, куди поділася друга доза.

Нарешті директор заспокоївся. Помітивши, що це не випадково, й що в кожну камеру треба дати подвійну дозу, він вирішив, що другу дозу забирають стінки камери, або нещільно запнуті фільтри...

Перед останньою камерою Володимир і Боб заніміли. Їй також запотрібувалося подвійної дози, — значить Рудольф там. Але як-же зробити, щоб непомітно його звідтіль випустити? Вони стали біля дверей, збираючися по вифільтруванні повітря ввійти до неї першими.

Досліди скінчилися.

З дудінням запрацювали повітрофільтри.

— Камери чисті! — гукнув директор: — можна ввійти.

Але охочих знайшлося все-ж-таки небагато. Володимир і Боб терпляче обходили всі по черзі й оглядали мертві, або поколічені тіла.

Нарешті стали перед останніми дверима.

Директор відчинив їх. Володимир і Боб протиснулись наперед.

— Перепрошаю, — мовив директор і пройшов перший.

Тієї-ж мити він вискочив, гукаючи:

— Сюди, швидче, на поміч!

Володимир і Боб вбігли.

На долівці, поруч з трупом в'язня, розкинувшися, лежав Рудольф.

— Як-же це трапилося? — рвав волосся директор: — я сам зачиняв двері й здається нікого не було.

— Ви знаєте кого ви вбили? — загрозливо трусив його хтось: — Хто це такий?..

Всі кинулися до камери, щоб витаскати звідти невідому жертву. Володимир і Боб були перші. Варто було торкнутися задубілого тіла, щоб побачити, що Рудольф умер.

Володимир відчув, що він далі не може видержати. Стільки мук і.... Смерть Рудольфа! Це вже було над міру.

Під груди йому щось підкотилося й стисло горлянку. Голова закрутилася. Він відчув, що зараз зарегоче й битиметься головою об стіни.

Але Боб опанував себе. Він схопив руку Володимира й хряснув нею, трохи не зламавши. Це вернуло Володимира до пам'яти.

Все гине! — прохрипів йому Боб на вухо: — Зараз побачуть, що Рудольф не їхній, а тоді й нам каюк! Треба рятувати добуті гази.

Розкидавши на боки всіх, він схопив тіло Рудольфа на руки й, з криком: «Лікаря! Лікаря!» кинувся до дверей. Заступившися спиною від натєвпу і вдаючи, що дмухає на лице отруєного, він дав змогу Володимирові витягти з кешень Рудольфа шкляночки з газами. Потім з тими ж криками вони побігли до виходу. За ними бігли инші, щось вигукуючи, вимагаючи їх зупинитися. Але вони вже були на поверхні. Розкидавши перелякану сторожу, вони швидко вскочили в своє авто. Здивований шофер дав повний хід...

На перехресті Боб спокійно викинув шофера на землю, а сам пересів на його місце:

Товариші озирнулися назад.

Доганяючи їх шосем неслося кілька авто.

— Швидче-б до міста, — простогнав Боб: — заплутати сліди, і в лабораторію — розкласти гази.

Авто ревло, покриваючи повним ходом віддалення. Перелякані пішоходи розбігалися врозтіч.

Товариші прямували в инший кінець міста до конспіративної лабораторії.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

XII

ЛЕКЦІЯ З ПОЛІТГРАМОТИ

Містер Джойс, не зважаючи на те, що вчорашнє засідання альтруїстичного комітету закінчилося далеко за північ, сьогодні прокинувсь дуже рано. Вже об одинацятій годині він мав бути на авдієнції в секретаря «неофіційного бюра» при Лізі Націй, і подати йому справоздання за вчорашнє засідання Ради Спілок.

Засідання альтруїстичного комітету закінчилося власне нічим. Дарма, що члени комітету не відзначалися великим розумом, проте після довгих дебатів кожному дурневі стало ясно, що ідея винайдення газу, що впливав-би виключно на комуністів, ощаджаючи позапартійних — принаймні химерна.

Містер Джойс з походження був пролетар, і своїм практичним розумом відразу не повірив цій химерній думці, однак поставив на обговорення, дослухаючися голосу добрих сердець патронес-філантропок. Він навіть жалкував, що комітет так швидко зрозумів химерність цієї думки й одкинув його план, позбавивши таким чином патронес можливости виявити свої найвищі людські почуття — гуманність до ворога.

Містер Юбералес, секретар «неофіційного бюра» Ліги Націй, вже давно чекав Джойса і, будучи людиною акуратною й пунктуальною, навіть висловив Джойсові догану за його запізнення на 20 хвилин.

— Я лютий ворог Есесерії,— закінчив він свою коротку джентльменську догану:—але я шаную есесерських комуністів за їхній американізм (нехай це не здається вам за пародокс). Вони всі члени ліги часу й живуть за НОП‘ом. Запізнення на 20 хвилин у них річ просто неможлива.

Відібравши таким чином ще десять хвилин од свого часу на догану, містер Юбералес запропонував Джойсові доповідати й, запаливши десятидоларову сигару, наготовився слухати.

Містер Джойс коротко розповів про події вчорашнього дня, що містер Юбералес з ними вже трохи розазнайомився з ранішніх газет.

— Ви молодця, Джойсе! Я ніколи не чекав од вас такої спритности. Примусити це бидло голосувати за війну — справа не легка!

Джойс трохи образивсь.

— Ви ображаєте мене, містере Юбералес. Вам треба було-б знати немилосердну логіку війни: перемагає той, хто енергійніший, хто немилосердніший, а до того-ж—хто володіє технікою. Для нас з вами не секрет, що пролетаріят сильніший за нас. Але він не має того, що маємо ми, а саме - техніки. Якби Комуністична Партія Америки не була дурна й потурбувалася захопити техніку в свої руки, нашу справу було-б програно...

Містер Юбералес не дав докінчити Джойсові. Він затулив йому рота рукою й боязно позирнув навкруги:

— Не говоріть про це голосно! Ми не гарантовані, що нас хтось не підслуховує.

На це Джойс приховав усмішку й про себе вирішив, що більшого дурня він ще не бачив.

Трохи заспокоївшися, Юбералес перейшов до ділових балачок.

— Ви уладнали справи Ейджевудських робітників? звернувся він до Джойса.

— О так! На газовій продукції працюють цілком певні й віддані люди. З вашого-ж наказу апарат обсажено нащадками російських емігрантів. За цих можна бути певному, — Комінтерн їх не привабить. Ви можете навіть пишатися з того, що серед ваших робітників на газовій продукції чимало іменитих російських графів, навіть князів. Кількість звичайних робітників, не княжого походження, зменшено до мінімума. Та й то, за них можна бути спокійними. Робочий день їм зменшено до 6 годин, немов-би через те, що важка робота, а утримання побільшено вдвічі. Тепер цьому бидлові нічого домагатися. Їх цілком спокійно можна вже зарахувати до привілейованої класи.

— Ви чудовий провокатор, містере Джойсе!— ляснув його по коліні містер Юбералес: — я певний, що ці йолопи мають вас за геніяльного оборонця робітничих інтересів.

— О, ви мені лестите,—скромно відповів Джойс:— Проте мушу признатися, що авторитет серед них я собі здобув.

Це остаточно розвеселило містера Юбералеса. Він наказав подати вина й перейшов на інтимніші теми.

— Мене дивує Джойсе, — фамільярно почав він:— як ви потрапляєте грати на два фронти? Невже ці ідіоти не можуть побачити вашого справжнього обличчя?

Джойс перейнявся жартівливим тоном Юбералеса.

— Події вчорашнього дня навряд чи цілком відповідають вашій думці. Ви забуваєте, що вчора мене хотіли вбити, — відповів він:—А проте я маю надто блискучу репутацію. Коли Комінтерн почав правити теревені про одність професійного руху, я був перший в Америці, що як-найгарячіше обстоював цю ідею й гудив жовтих профспілчан. Це дало мені популярність серед робітництва й авторитет в Компартії. Не доводиться говорити, що потрапити до Ради Профспілок після цього було дуже легко... Однак, — докінчив він:— працювати доводиться в дуже тяжких умовах, і не дивно, що зараз не всі однаково мені довіряють.

Мирну балачку Джойса й Юбералеса раптово перервали. Секретний співробітник приніс матеріяли. Юбералес за допомогою Джойса почав у них разбиратися. Їхню увагу зупинили відозва Тома й инша, за підписами ЦК, таємна інструкція колоніяльним партійним комітетам. Добути цю, останню, було надзвичайно тяжко. При документі була службова записка, яка сповіщала, що за добуття цієї інструкції загинуло 3 секретних агента й довелося закатувати по-над 40 комуністів. Але, звичайно ні Юбералес, ні Джойс,

не звернули уваги на таку дрібницю. У Джойса правда перебігла обличчям якась тінь. Але це було лише одну мить. Очевидно йому стало жалко трьох відданих секретних агентів.

Секретна інструкція страшенно перехвилювала містера Юбералеса. Він нервово забігав по кімнаті, ворушучи своє рідке волосся.

— Це як раз те, чого ми так боялися, — зблід він: — вони наказують своїм колоніяльним комітетам розвинути як-найширшу агітацію серед чорних, червоних, жовтих і инших, чорт-би їх побрав, дикунів. Ви уявляєте собі яка небезпека загрожує нам, якщо ці прокляті дикуни заворушаться підчас війни? Ми загинемо!.. Ми... — і не докінчивши він побіг до телефону.

— Що ви хочете робити?, — зупинив його Джойс.

— Ви ще питаєте! Я дзвоню в міністерство колоніяльних справ. Негайно-ж треба видати обіжника, щоб цим різнокольоровим собакам дали як-найзначніші пільги. Кожне їхнє прохання мусить бути задоволене. Инакше вони повстануть, і ми загинемо.

— Лишіть, — спокійно зупинив його Джойс: — Цього зовсім не слід робити. Їх домагань ви все одно не задовольните. Вони занадто великі. І найголовніше з них це — щоб вони назавжди позбулися вашого піклування. Якщо ви не задовольните цього їхнього бажання, вони однак повстануть. А я сумніваюся, щоб ви пристали на таке їхнє домагання.

І Джойс досить таки саркастично посміхнувся.

— Що-ж я маю робити? — дурновато запитав Юбералес, знесилено сідаючи в фотелю й вдаючи, що не відчув Джойсового сарказму.

— Насамперед, випийте шклянку вина—це добре заспокоює, — всміхнувся Джойс, беручи менторський тон: — а по-друге, попробуйте зрозуміти слова, хоч і нашого ворога, проте великого провідця — Леніна. Краще нього досі ніхто не зуміз проаналізувати наше суспільство. Ви погоджуєтеся, що Ленін був найсильніший і найсправедливіший філософ марксизму?

— Чорт побери! — скипів Юбералес: — яке мені до цього діло? Чи не збираєтеся ви агітувати мене? Але попереджаю вас, що марксиста ви з мене ніколи не зробите.

— Я в цьому не сумніваюся, — погодився Джойс: — Так от, в своїх філософських міркуваннях Ленін винайшов найвлучнішу аналогію. Цивілізований всесвіт це — місто, дикунські країни—село. Між ними існують ті самі взаємовпливи, що й між містом селом. Російська революція не була-б варта ламаного шага, якби проводирі російського пролетаріяту на чолі з Леніним не зрозуміли цього й не повели за собою селянство. Без селянства вони ніколи не здолали-б повалити капіталістичний лад. Селянське повстання, по суті зовсім не комуністичне, провідці використали в інтересах комуністичної революції. Поваливши капіталістичний лад, вони взялися будувати свій, притягуючи до того й анархічне, дрібно-буржуазне селянство, й рівнобіжно його пропагуючи й організовуючи на свій кшталт. Гадаю, що вам стало цілкомі

ясно, що наша Компартія не обмине досвіду російської революції, і піде за заповітами Леніна. Без колоній вона не повалить нашого ладу. І, прагнучи до цього, вона насамперед подбає організувати повстання серед різнокольорових дикунів.

Містер Юбералес мовчки вислухав довгеньку таки промову Джойса. Однак вона не змінила його настрою.

— Я дуже вдячний вам за лекцію з політграмоти, — холодно промовив він: — але все-ж-таки не розумію до чого ви все це мені сказали? Я добре зрозумів, що ви хочете довести, що повстання серед проклятих дикунів неминуче. Це, як висловлюються ваші (містер Юбералес особливо саркастично підкреслив слово «ваші») марксисти, леніністи й инші комуністи, — закон історії. Але дивуюсь вам, як ви можете це так спокійно говорити? Значить нам судилося загинути?

Фігура містера Юбералеса була досить комічна в його переляці. Джойс не стерпів, щоб не зареготати йому просто в лице. На що містер Юбералес з несподіванки навіть не догадавсь образитися.

Тут уже прийшла черга Джойсові фамільярно ляснути містера Юбералеса по коліні:

— А гази, містере Юбералесе! Ви забуваєте про нашу непереможну зброю, якій не страшні жадні повстання, хоч-би на цілому світі. Нехай в таборі червоних будуть мільйони, а нас залишиться купка, ми все одно подолаємо їх, і примусимо робити на нас, бо ми кожну хвилину можемо винищити їх. Ми маємо

ґази, яких не мають ці мізерні повстанці. О, будьте певні, якби підчас російської революції, російський уряд мав гази, то жадних Есесерій зараз не було. Газ — остільки могутня штука, що в силі змінити хід історії, якби не розпиналися за закономірність всі до купи складені марксисти.

— Ви мене заспокоюєте, — пояснів містер Юбералес. Я зараз-же дам наказа, щоб подвоїли продукцію отруйних газів.

— Це зайве, – заперечив Джойс: — Америка має цілком достатню кількість газів, щоб отруїти ввесь світ. До того-ж ніколи не забувайте, що виробництво газів мусить іти в як-найбільшому секреті. Населення мусить вірити в наші пацифістські заміри. До речі, коли ви організовуєте пацифістські провокаційні виступи, слід, щоб в них брало участь як-найбільше людей з заможньої класи. Це переконає населення в ваших пацифістських замірах і як-найкраще приховає наші імперіялістичні заходи. Комерсанти не хочуть війни, вбачаючи в ній свою економічну кризу. Робітництво також відсахується від війни. Не зайве буде їх поєднати.

Наче в підтвердження слів Джойса з вулиці почувся гомін, що раз-у-раз зростав. Очевидно, вулицею йшла якась демонстрація. Містер Юбералес і Джойс поспішили до вікна.

Стріт було запружено народом. З кінця в кінець шумувала юрба. Демонстрація була робітнича. Про це свідчили сотні червоних прапорів і співи революційних пісень.

Містер Юбералес обережно поточився назад, не бажаючи ризикувати своєю персоною. Але здивуванню його не було меж, коли вслід за революційним співом розітнувся дужий, дружній вигук:

— Хай живе війна! Робітництво за війну!

Що це?. Це вони щиро, чи... жартують?—перелякано прошепотів Юбералес, незрозуміло кліпаючи очима.

Але вигуки де-далі дужчали й їх підхоплював цілий натовп.

— Це справжні робітники, чи... чи переодягнуті наші агенти?—зовсім остовпів Юбералес.

Джойс мимохіть зареготав:

— О, містере Юбералесе, ви перевтомилися за цією тяжкою працею. Вам треба спочити. Невже ви вже не можете відрізнити своїх від ворогів? Ні, любий містере Юбералесе, це таки справжнісінькі робітники, переконані революціонери й, можливо половина з них — члени Компартії. І проте вони справді гукають «хай живе війна».

— В такому разі я справді нічого не розумію! — признався містер Юбералес.

— Мені доведеться ще прочитати вам невеличку лекцію з політграмоти, – всміхаючися сказав Джойс:— Так от слухайте: комуністи певні, що імперіялістична війна перетвориться на класову,—горожанську війну, й справедливо певні, що з класової війни вони, а не ми вийдуть переможцями. Тому, ідучи за законами логіки, вони й вітають імперіялістичну війну, що має прискорити революцію. Але будьте певні, що вони

подбають про те, щоб не жертвувати своєю шкурою за вас та гинути від руки своїх братів, і постараються якнайшвидче обернути імперіялістичну війну на класову.

Джойсові давало велику насолоду спостерігати, як обличчя містера Юбералеса що-раз блідішало, поки своїм кольором не дорівнялося його манишці.

Містер Юбералес кілька разів ковтнув повітря, силкуючися щось сказати, але з переляку загубив дар слова. Нарешті, опанувавши себе, він спромігся видушити кілька згуків:

— Тоді... тоді...—прохрипів він, і на віях його затримтіли сльози: — тоді... навіщо-ж ви... голосували за війну?.. тоді... ми мусили-б... бути проти війни... і не... воювати...

Джойс зібрався знову засміятись йому в лице, але в цей час задзвонив телефон. Вуха містера Юбералеса було не остільки спаралізовано, як язик. Він прекрасно розібрав те, що йому передали по телефону. Трубка йому випала з рук і він, як підрізаний дубок, бухнув в фотелю. Дар мови йому віднявся зовсім. Він лише безглуздо водив очима й махав руками. Джойс кинувсь до телефону.

— Серед робітників Ейджевудського Арсеналу заколот! — почув Джойс.

Ця вість була остільки несподівана, що жартівливий гумор Джойса моментально зник і на деякий час і він позбавився язика. Перемігши хвилювання, він кинувся до Юбералеса.

— Візьміть себе в руки! — гостро наказав він йому: — справа надто серйозна, щоб клеїти дурня!

Якщо в Ейджевуді щось станеться, ми загинули. Та прийдіть-же до себе! — вже злісно гукнув він, струшуючи трохи не мертве тіло Юбералеса.

— Що-ж я маю робити? — ледве вимовив той.

— Ех ви, — вояка! — не втримався Джойс: — вам би цицьку до рота, а не країнами керувати. Ви можете мене слухати? Ви!

— Кажіть, я слухаю...

— Я йду зараз в Ейджевуд. Можливо мій авторитет ще врятує справу. Але ви мусите дати мені «carte-blanche». Розумієте ви? Я вільний робити, що захочу, що знайду потрібним для врятування справи. І жадний песиголовець з вашої ліги, щоб не заважав мені! Чуєте?.. Хоч-би я зірвав в повітря ввесь Ейджевуд, чи розстріляв всіх робітників.

Містер Юбералес потрохи приходив до пам'яти і міг вже говорити.

— Але, що-ж ви з ними зробите, якщо вони повстануть? — взмолився він...

— Розстріляю всіх, і наберу нових!

— А нові теж повстануть?

— Чому?..

— Бо не хочуть війни, скільки-б ви їм не платили грошей, і не зменшували робочого дня.

Джойс нервово зареготав:

— Тоді я настановлю там комуністів, що оце під вашими вікнами гукають «хай живе війна» і примушу їх виготовлювати гази для війни.

— Ви дивна, ви страшна людина Джойсе! — з містичним жахом подивився на нього містер

Юбералес: — але я все-ж-таки даю вам «carte — blanche».

— Я — пролетар походженням, і пролетарська натура мені властива, — одрубав Джойс, і так глянув на містера Юбералеса, що той скуливсь.

Джойс всміхнувсь, і на прощання кинув вже майже весело:

— Гальо! містер Юбералес...

XIII

МІРКУВАННЯ ДЖОЙСА Й ПЕРЕЛЯК ЮБЕРАЛЕСА

Але скоро Джойс вийшов за двері кабінету містера Юбералеса, весела посмішка моментально зникла з його лиця. Звістка про заколоти в Ейджевуді його надзвичайно стурбувала. Якщо зараз виникне повстання саме на газовій фабриці, — всі плани його на нівець оберталися. Хоча Джойс і не дуже йняв віри можливості повстання серед Ейджевудських робітників, проте нічого неможливого в цьому не було. Вплив Компартії зростав що-дня.

Джойс власне тільки похвалився перед Юбералесом, що це він на роботу в Арсенал настановив російських емігрантів. Це зробила сама адміністрація Ейджевуду, що добре розбиралася в стані речей і без допомоги Джойса.

Емігранти звичайно не візьмуть участи в заколотах. Але в Ейджевуді, хоч в незначній кількості, все-ж-таки були й справжні робітники. Правда, більшість із них давно вже було спровоковано: політично—жовтими профспілчанами й економічно—адміністрацією, що не скупилася платити їм міністерські утримання. Проте певний, хоч і невеличкий, відсоток свідомих робітників ув Арсеналі був і нічого надприроднього не було в тому, що вони вчинили заколот, ба навіть загітували жовтих.

Ці міркування дуже бентежили Джойса, коли він вийшов од Юбералеса, лишивши його напівпритомним після несподіваної звістки. Але, якби Джойс не поквапивсь, він мав-би нагоду побачити Юбералеса зовсім очманілого.

Тілки-но вийшов Джойс, і Юбералес, випивши шклянку вина, почав заспокоюватися, коли знову настирливо задзвонив телефон. Звикши за останні кілька хвилин до всяких несподіванок і будучи певний, що гіршого, як заколоти в Ейджевуді, статися вже не може, Юбералес взяв трубку цілком спокійно й недбало. Але з першого-ж слова йому довелося переконатися, що кожне нещастя завжди буває гірше попереднього.

Дзвонили з підземної лабораторії. Ледве живий з переляку директор лабораторії сповіщав про ранішні події підчас випробовування газів.

— Вкрадено по дозі всіх газів! Найбільша в світі таємниця — формула — стане відома нашим ворогам! Всі заходи, всі виготовлені гази полетіли до чорта! ССРР, знаючи формулу, зможе оборонятися! — посаніло вигукнув він у телефон.

Він ще хвилин десять кричав у трубку, докладно розповідаючи підробиці крадіжки, але Юбералес вже

давно його не слухав. Блідий, вилупивши очі й роззявивши рота, він вперся непритомним зором в одну точку й, махаючи руками, наче збираючися летіти навздогін злодіям, силкувався розстібнути комір сорочки, що раптом став вузький і затягувавсь, як зашморга на шибениці.

Прийшовши трохи до пам'яти, він підняв на ноги ввесь палац, розіслав гонців уві всі кінці міста, й, ґвалтуючи телефон, по черзі передзвонив в усі міністерства, військові установи та органи поліції й контррозвідки. Але скрізь на його скажені крики, лайки й благання, у відповідь чулося лише якесь хрипіння й рев, або мертва мовчанка. Очевидно вість про крадіж газів на всіх впливала в однаковий спосіб, паралізуючи мову, розум і чуття.

Тоді Юбералес згадав про Джойса, й що-сили забарабанив до Ейджевуду.

Джойс саме в цей час прибув до Арсеналу.

Вість про події в лабораторії його вразила, можливо не менше, як Юбералеса. Він навіть зблід, і захитався, так що примушений був вхопитися за стілець, щоб не впасти.

Але за мить Джойс опанував себе. Він не знепритомнів. Навпаки, вся його постать виявила величезний приплив енергії. Він ввесь вирівнявсь, м'язи напружились, очі засвітилися дико й рішуче.

Крицевим голосом він запитав:

— Що-ж ви зробили? Яких вжили заходів?

— Я вдавався до всіх, але ніде нічого не міг добитися,—всі подуріли. Одначе всю поліцію я поставив на ноги, злодіїв шукають скрізь,—немічно, ледве чутно простогнав містер Юбералес: — Але я не вірю, щоб з цього щось вийшло. Злодії очевидно потурбувалися заховати свої сліди. Я певний, що гази уже аналізовано й формулу радіом передано до ССРР. Боже! Боже! — простогнав він: — вся величезна кількість газів не варта й цента! Все пропало! Ми не можемо воювати! Навіть, якби пощастило нам внести в формулу зміни, то на вироблення нових газів потрібно кілька років. О! Боже! Ми пропали!

— Дурень! — жбурнув в трубку з призирством Джойс.

— Що?!

— Я хотів сказати—як ви наївні, — виправився він: — Де-ж ваш розум? Ви самі говорите, що на вироблення нових газів треба кілька років. Так не менче-ж часу треба й більшовикам, щоб виробити протиотруту. А за цей час ми встигнемо їх знищити. В крайньому разі ми встигнемо передушити різнокольорових дикунів у наших колоніях.

Якби Джойс міг бачити в цю хвилину Юбералеса, він, мабуть, не здержав-би сміху. Таке дурне його обличчя ще ніколи не було.

— Невже!. — заревів той на ввесь голос, так, що з суміжних кімнат вискочило кілька секретарів і діжурних поліцаїв: — Господи!. — ляснув він себе по лобі:—як я раніш до цього не додумався? Та ясно, що це так! І хоч містер Юбералес ніколи не був дуже релігійним католиком, одначе він побожно перехристився кілька разів, звівши очі до гори й кланяючись

у телефонну трубку: — Джойсе, ви геній і янгол-хранитель, да хоронить вас бог! Ви — світлий дух! ви — найрозумніша людина в Сполучених Штатах! ви... ви... ви будете президентом! — патосно закінчив він.

— Дякую, — саркастично всміхнувся Джойс: — Але будемо вважати нашу розмову за скінчену. Не забувайте, що я сюди приїхав, щоб ліквідувати заколот, який значно страшніше вашої наївної крадіжки.

— Да, да, да..! — захвилювався містер Юбералес: — ліквідуйте, ліквідуйте. На вас вся надія. Я вам вірю більше, ніж богові.. Даю вам «carte — blanche» дві «carte blanche», чорта, біса, д'явола, — все, що хочете, половину земної кулі. Можете оперувати моїм іменем, і всім чим хочете...

— Добре, - вже похмуро кинув Джойс: — Гальо!...

Настрій Джойса різко змінився. Видно було, що ця звістка все-ж-таки коштувала йому великого нервового напруження... Він погладив рукою волосся й замисливсь. В очах його засвітилися якісь таємні іскорки, що однаково можна було зрозуміти і як відблиски страху, і як відблиски радости.

— Н-да, — промовив він: — легко ви заспокоюєтеся, містере Юбералесе. Все-ж-таки, коли формула потрапить до СССР, то ваші шанси на перемогу значно зменшуються. Знайти протиотруту й виготовити її, або принаймні, знаючи формулу, винайти заходи до захисту, далеко легше, аніж винайти нову формулу й виробити газ...

— Нікчема! — закінчив він уже на адресу самого містера Юбералеса, й твердою хо.юю вийшов з контрольної будки, щоб піти на страйкарські збори робітників Арсеналу.

XIV

В ЕЙДЖЕВУДІ

Щоб з контрольної будки — «легального» входу до Ейджевуду — потрапити до самого Арсеналу, треба було пройти ще, власне, верстов кілька.

Легальний вхід містився при заводі, що виготовлював невинні пуделочка для консервів. Але в задньому мурі були широкі, цинічно неприховані ворота метрополітену, що охоронялися складною системою «самоконтрольних і самошпигунських» варт. У ці ворота входили робітники, й з зав'язаними очима сідали в темний, без вікон і зі щільними дверима потяг — ліфт, що з блискавичною швидкістю, ковтаючи в хвилину кілька верстов, доставляв їх заплутаними, скривленими підземними ходами в справжній Ейджевуд — глибоко під поверхнею землі. Жадна людина не знала, де саме, під якою точкою поверхні, знаходиться найстрашніше місце земної кулі.

Джойс спокійно дав зав'язати собі очі, — він уже звик до цього. Буржуазія дуже радо дозволяла робітничим проводирям, що до них «належав» і Джойс, відвідувати своє підземне пекло й милуватися з його міци. Чимало й видатних провідників комуністичного руху

скористалися з гостьовости капіталістів, і мали змогу на власні очі побачити збройні сили свого ворога. Капіталістична зграя завжди готова була продемонструвати перед ними свою силу, сподіваючися цим настрашити своїх ворогів. Гостей навіть не обшукували при вході, — остільки були певні неможливости якоїсь шкоди — лише зав'язували їм очі.

З цього був страшенно обуренний містер Юбералес, коли за загальним правилом йому теж напнули на очі хустку, коли він поцікавився відвідати Арсенал. Він навіть скаржився президентові. . .

За кілька хвилин містер Джойс був у штабі підземного Арсеналу.

Контрольна лямпочка, що одмічала зміни, не горіла.

— Не горить? — замість привітання вказав на неї містер Джойс начальникові штабу.

— Вже дві години, — виразно відповів той: — Але при кожній машині, при кожному ґвинтику стоїть варта озброєна до зубів, — додав він втішно й поглянув на бравнінг, що лежав перед ним на столі.

— Я — генеральний голова Ради Профспілок, — відрекомендувався Джойс: — і маю переговорити зі страйкарями. Мені треба всіх робітників зібрати в одно помешкання. Від містера Юбералеса я маю на мої вчинки carte blanche.

— Гальо! — подзвонив начальника штабу у телефон: — містер Юбералес? . . і перевіривши слова Джойса, він з привітною посмішкою перепросивсь: — такі часи, самі знаєте, — вірити нема підстав. . .

Збирати робітників не довелося. Вони самі згрудилися в неробочій залі Арсеналу й, стиха перебалакуючися, пахмуро чекали...

Виходячи на трибуну, Джойс, не зважаючи на всю свою твердість і витриманість, зауважив, що руки його дрижать і кров вдарила йому в скроні. Але він стиснув зуби, й став перед юрбою.

З-під трибуни до нього донісся легкий шепіт. Джойс не чекав, що й туди може бути посадовлено шпика, й з несподіванки здригнувся.

Голос швиденько проказав:

— Містере Джойсе, можете бути як найстійкіший. Ми вжили заходів, щоб російські еміґранти й наші таємні агенти серед робітників теж взяли участь у заколоті й вдавали, наче саме вони й вчинили страйк. Ви можете спертися на них. Якщо опозиція зустріне вас вороже, то будьте певні, що наші хлопці їх перекричать, і підуть на всі ваші пропозиції.

Обличчя Джойса відразу прояснiло. Але зараз-же він до крови закусив губу й вираз радости змінився на вираз болю й рішучости. Коли авдиторія вздріла його, то на його холодному скам'янілому обличчі ще були сліди хвилевого болю. . .

Поява Джойса викликала вибух згуків.

— Геть! — заревіла заля: — геть прихвостня буржуазії!. Не треба запроданця Джойса!

По цьому зринув свист, крик, і сотні дрібних речей, полетіли в його обличчя.

Але Джойс стійко видержав вибух масової люти, й не похитнувся перед цезориками, олівцями й па-

куночками цигарок, що рясним дощем посипалися на його голову. Він чекав доти, доки не зринули инші вигуки:

— Хай живе Джойс! Слухаймо Джойса! Джойс— оборонець трудящих!

Це гукали нащадки російських князів, шпики й найбільш спровокована частина робітництва. Їх було більше. Вони гукали голосніше. Рідкі вигуки опозиціонерів загубилися й зникли в реві провокації.

Через 10 — 15 хвилин встановився лад, і Джойс зміг говорити:

— Я прийшов з доручення вашої ради спілок,— почав він: — Рада спілок дбає за інтереси робітництва. Рада спілок веде пролетаріят до перемоги. Але ситуація утворюється така, що Раді доводиться бути не озброєним проводирем своєї класи, а її дипломатом. Дипломатія —складна штука. Підчас, правда видається за брехню, а брехня за правду. Розібратися в тому, де-ж істина, не може кожна звичайна людина, кожний робітник з низів. Зате Раді видніше, зате Рада має змогу дібрати істини. Але буває, що ця істина инколи здається робітникові з низу за брехню. І тільки згодом він пересвідчується в своїй помилці, і тоді жалкує... Товариші, зрозумійте це, й довіряйте своїй раді.

— Геть підбрехувачів! — загули опозиціонери.

— Ш-ш! —зацитькали провокаціонери: — Слухаймо Джойса! Віримо Раді!..

Джойс задоволено всміхнувся.

З-під трибуни почулося легке потріскування, — запільний шпик передавав у всі кінці звіти радіом.

Гамір вгамувавсь.

Джойс мовив далі:

— Рада спілок розпочала й провадить жорстоку боротьбу з капіталістичним світом. Боротьба ця мусить іти організованим шляхом. Жадного ухилу, від накресленого плану, бути неможе, бо він руйнує всю систему боротьби. Повставати збройно ще не час. Ваш заколот лише зірве наші наміри, й піде на руку нашим ворогам. Ми мусимо вичікувати. Ми мусимо йти за твердою рукою Ради...

Докінчити Джойсові не дали. Підземні залі Ейдже-вуду, де безперестанку дні й ночі гуділи й рипіли тисячі машин, ще не чули такого галасу, що вчинився після останніх слів Джойса.

Посатанілі робітники рвалися на залізні ґрати, що відокремлювали промовця від авдиторії, й, натискуючи голими грудьми на гострі грані, — аж з грудей кров капотіла, — надсаженими, істеричними з ненависти голосами гукали слова протесту й прокльонів на адресу генерального голови своєї Ради.

Джойс зблід Такого піднесення він не чекав. Він бачив як посіріли обличчя шпиків, що оточували трибуну. І, дослухаючися до реву натовпу, мусів констатувати, що на цей раз голоси емігрантів і шпиків зникли в одностайному протесті опозиціонерів, до яких що далі більше приєднувалося инших— до того пасивних або спровокованих—робітників.

Коли минув перший вибух робочого гніву, й встановився такий—сякий лад, блідий, тримтячий Джойс, скористовуючись з Юбералесовои carte blanche'у вжив

останнього аргументу—такого наївного й одночасно впливового навіть зараз.

— Ви не хочете вірити мені, товариші? — гукнув він: — Ви гудите свою Раду! Але мушу сповістити вас, що за ці дві години, що ви страйкуєте вона зробила для вас дуже багато. Буржуазія боїться нас! Буржуазія вже йде на уступки. І близький час, коли ми її зовсім подолаємо.. Півгодини тому мені пощастило здобути велику побіду: з завтрашнього дня ваш робочий день зменшено до чотирьох годин, а платню підвищено вдвічі.

— Ура! — рванула еміграція.

— Провокація! — заревли опозиціонери: — Ти хочеш економічними пільгами відвернути нас від політичної боротьби? Не вірте йому, товариші! Це чергова провокація нашої ради!

Але їхні голоси раз-у-раз рідшали. Спровокована частина вже менче піддержувала їх, і кінець-кінцем замовкла. Натомість росли й дужчали вигуки емігрантів і шпиків.

Джойс підбадьоривсь. Щоки йому зашарілися.

— До того-ж ліга націй скликає третейський суд, щоб відвернути війну,—вже експромтом збрехав він: — Можливо війни ще й не буде. Нам треба чекати. Вулицями йдуть пацифістські демонстрації. Навіть буржуазія настроєна пацифістськи.

Це остаточно підвело ґрунт під ноги Джойса. Спровокована, пацифістськи до того-ж настроєна частина робітництва теж закричала ура й приєдналася до дружніх вигуків провокаторів. Їхній радісний рев

зовсім проковтнув обурені протести меншости, що силкувалися довести брехню Джойса й дати справедливу оцінку буржуазному пацифізму.

Залунали співи..

Заколот було ліквідовано...

З Ейджевуду знервований, ледве живий з напруження й внутрішньої боротьби, Джойс, не відпочиваючи, поїхав до містера Юбералеса. Треба було обговорити план дальшої діяльности.

Містер Юбералес нетерпляче чекав Джойса. Про хід подій його вже було добре поінформовано. Він аж ніяк не чекав, що все обійдеться так просто й легко.

В кабінеті зібрався ввесь капіталістичний beau—monde. Навіть сам президент прилетів аеропланом, щоби першим стиснути руку Джойсові.

Гості розсілися на позолочених фотелях кабінету «для розкошування» містера Юбералеса, й один перед одним вихвалялися своєю силою й непереможністю.

Загальна думка констатувала, що історія боротьби класів в Америці ще не знає остільки важливої і разом остільки легкої перемоги, як ця. Після цього заспокоєні гості перейшли до інтімних тем.

Коли Джойс з'явився в дверях затишного кабінету, його зустрів грім оплесків і вигуків — «віват», які однак силою своєю не могли дорівнятися вигукам обурення, що їх допіру довелося чути Джойсові.

Джойсові плескала вся Америка.

Його вітала вся «сіль» американської землі.

Бо в кабінеті містера Юбералеса зібралися зараз найвидатніші стовпи Північно — Американської «демократичної», капіталістичної республіки.

Джойсові довелося, стоючи при порозі, кланятися на всі боки, як оперетковому акторові після вдалого порнографічного номеру.

Президент перший привітав Джойса. Йому, голові республіки, ясно, належало перше місце. І він з гідністю виконав свою ролю.

— Так значить, Ейджевуд все-ж-таки наш? — закінчив він свою патосну промову.

— Так, іменно—наш,—підкреслив і Джойс.

— Ви цим звичайно не думаєте сказати, що ваш, цеб-то, не ваш, а робітничий, бо ви-ж — представник робітників? — мовив дотепне слівце президент.

Слова президента й відповідь Джойса вкрив дружній сміх.

— І вкрадена формула їм не допоможе? — кивнув головою містер Юбералес на той бік, де за океаном і Европою загрозливо ощетинилася червоними багнетами більшовицька земля.

Джойс з приводу цього мав свою думку, і не був певний в тому, що вкрадена формула не допоможе СССР. Однак відповідати йому не довелося. Відливі слова Юбералеса вкрив вибух гомеричного тріюмфального реготу.

Джойс чемно всміхнувся.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

XIV

НАЗАД — ДО С. С. Р. Р.

Звістки про крадіж формули й про вгамований заколот у Ейджевуді за півгодини облетіли ввесь Нью-Йорк. Наймення Рудольфа й Джойса були в усіх на вустах— одно з словами зачаровання й тріюмфу на вустах робітництва та люти й ненависти на вустах буржуазії, а друге—навпаки.

На парканах уже цвіли поруч прокламації уряду, який заспокоював населення, доводячи, що СССР не зможе скористатися з вкраденої формули, та Компартії, що сповіщала противне.

Тіло Рудольфа, оповите червоною китайкою, возили на величезних марах по вулицях, і на кожному розі довкола нього збирався бурхливий мітинг.

Полісмени й шпики, зелені з безсилої злости, що нічого не можуть вдіяти мертвому, сновигали в натовпі, силкуючися впізнати двох инших злодіїв, що залишилися живі. Першої-ж години було заарештовано по-над тисячу робітників, що на зрість нагадували велетня Боба. Але шеф поліції, порадившися з президентом, звелів їх усіх випустити на волю

й арешти припинити, боючися масових ексцесів можливого заколоту.

Але факт крадіжки формули блідів перед подіями в Ейджевуді. На всіх мітингах біля тіла Рудольфа на всі лади обговорювалося й пересуджувалося вчинок Джойса. Прокльони змішувались із хвалами, обурення з захопленням. Найбільш запальні вимагали негайного розгону ради й смерти Джойса, помірковані — протестували й вагалися, контрреволюціонери — вихваляли й славили.

Виступи-ж комуністів здивували всіх. Лаючи раду й ганьблючи провокаційну ролю Джойса, вони одночасно лаяли й ейджевудських робітників за невчасне, сепаратне повстання, що дезорганізувало й позицію Компартії й ввесь визвольний робітничий рух. На їхню думку заколот ув Ейджевуді — чергова провокація капіталістів і жовтих, що всіма заходами силкуються розбити одність робітничих лав і самі влаштовують часткові страйки, щоби перешкодити пролетаріятові організовано, одностайно боротися,

В Ц.К. панувало загальне піднесення. Факт добуття формули там не переоцінювали, але були певні, що тепер боєздатність імперіялістичної армії зменшилася принаймні вдвічі, а шанси ССРР на перемогу—остільки-ж зросли.

Однак виникло замішання з приводу неможливости передати формули до ССРР радіом. Як раз шифр компартії розгадала поліція. Вирішили, що Володимир повезе її до ССРР на аероплані, хоча це, зараз, коли кожна хвилина була дорога, й руйнувало всілякі плани

Прощаючися товариш Том сказав захопленому, в піднесенні Володимирові:

— Ви вчинили надзвичайне геройство. Для нашої боротьби формула, що добули ви, має велике значіння. Але не переоцінюйте чинників і засобів боротьби. Ваще детективне геройство — лише краплинка. Сила-ж наша насамперед—в одності пролетарів усього світу, до чого ми й прагнемо. І імперіялістична війна буде останній стимул до цієї одности. Вона зруше до організованого повстання всіх пролетар в усіх країн. І цим ми переможемо... Перекажіть мій привіт Комінтернові.

Згодом він додав:

— Поки-що ми воюємо не зброєю, а словами Ейджевуд зарано зчинив повстання. Зараз всі сили Компартії кинуто в маси. І можливо за кілька день усі ці маси повстануть. Їдьте-ж, допоможіть російським товаришам оборонитися від отрути. Хай держаться стійко й довго. Ми вже йдемо їм на допомогу. Вітайте ВКП.

Виряджати Володимира пішов Боб. Він остільки зжився з Володимиром за ці два дні, що не хотів вірити в розстання. Він попрохав навіть Тома відіслати й його до ССРР. Але Том коротко й сухо на це відповів.

— Ви поїдете завтра. Тільки не до ССРР, а до Індії. Туди потрібуються партійці...

Прямуючи до аеродрому товаришам довелося великий шматок перейти пішки. Вулиці цілком було загачено народом, і всякий рух припинився.

До того-ж величезні мітинги на кожному розі що муром стояли від краю до краю вулиць, задержували товаришів на деякий час.

Боб чортувався й кляв ледацюг, що в такі хвилини на його думку даремно розбалакують.

За цю коротку мандрівку Володимир мав нагоду ще більше пересвідчитися в тому розброді, що тривав в Американському політичному житті.

На широких стрігах єдналися й зливалися в одно дві демонстрації — робітнича й буржуазна, тільки тому, що обидві йшли з пацифістськими гаслами.

— О, країно, свідомої й підсвідомої провокації! — гукнув Володимир не в силі здержати своїх почуттів: — Лише тепер я бачу, як справді тяжко провадити тут класову боротьбу. Але, як-же ваша Компартія? Невже вона остільки слабка, що не може організувати класово ввесь пролетаріят?

— Ти дурень, — відповів на це Боб: — Компартія зовсім не слаба. Не знаю чи дорівняється ваша Компартія своєю силою до нашої. Але річ у тім, що в нас страшенно сильна буржуазія. Сильна економічно. І це — все. Вона має змогу провокувати несвідоме робітництво, створюючи складні економічні ситуації. Візьми хоч-би ці дві пацифістських демонстрації. Робітники не хочуть війни, бо дружньо настроєні до СССР, а буржуазія — бо ненавидить СССР. Але вони єднаються на факті протесту. Хіба це не складна система провокації?

Володимир замовк, засоромлений з своєї наївности.

Боб говорив далі:

— Ми мусимо визнати, що наше робітництво ще наполовину класово неорганізовано. Тому то ми й терпимо владу капіталу Тому то й досі у нас нема Жовтня. Ти — дивак. Якби все робітництво було організоване, то була-б уже революція. Наше завдання, як раз і є — організувати його. Для того я завтра й їду до Індії...

Товаришам знову перепинив дорогу мітинг. Труна Рудольфа потрапила в середину двох об'єднаних демонстрацій. І тут Володимир з радостю констатував, що й неорганізована, спровокована частина робітництва — класова. Тіло Рудольфа відразу диференціювало натовп. Позапартійні, спровоковані робітники зустріли тіло комунара могутнім вигуком привіту й співами інтернаціоналу. Буржуазні пацифісти вилили на його пам'ять рясні потоки лайки й прокльонів. Справжня підкладка їхнього пацифізму стала ясна навіть дурневі.

Агітатори відразу скористалися з цього менту й обсіли площу з усіх боків.

Вони надриваючися з'ясовували натовпу суть подій, силкуючися втлумачити правильне розуміння політичної ситуації.

— Ми не хочемо війни! — вперто стояли на свойому спровоковані пацифісти: — Ми не будемо мобілізуватися. І коли нас захочуть брати силою, то повстанемо.

— Ми повинні мобілізуватися, — настоювали агітатори: — Ми всі підем в імперіялістичну армію. Але

воювати ми не будемо. Одержавши зброю, ми встромимо багнет в черево капіталу. Ваше - ж сепаратне повстання проти мобілізації буржуазія розчавучить у два дні, а вас перестріляє, як куріпок. Війна війні! кінчали вони свою промову: — геть війну націй! Хай живе війна класів!

Доводи агітаторів починали впливати на натовп. Коли Володимир і Боб обминали мітинг, їм доводилося спостерігати, як окремі купки робітників - пацифістів ламали свої прапори.

Агітатор, що стояв на труні Рудольфа, схопив червону китайку з його тіла й крейдою написав на ній:

— Ми хочемо воювати!

Натовп зустрів її суцільним ревом.

Буржуазна пацифістська демонстрація сховала свої прапори й зникла.

Щоки Володимирові палахкотіли й ввесь він нервово тримтів:

— Америка напередодні Жовтня! — гукнув він Бобові.

— О, так! — погодився Боб: — але аж ніяк не на передодні імперіялістичної війни. Світовий Жовтень гряде! — закричав він на ввесь голос і так дуже заспівав інтернаціонала, що постові поліцаї, сахаючися, поховалися до своїх халабуд.

На аеродромі Володимира чекав легкий перегонний аероплан з аероклубу. Анонсовано було, що, він має зробити рекордний, на швидкість, перельот Нью - Йорк — Вашингтон. Але повні баки бензину свідчили, що шлях його має бути трохи дальший.

Володимира оточили фотографи й репортери, що цікавилися подробицями з біографії літуна — винахідника й рекордсмена, містера Грильпарцера, який в цей час з зав'язаними руками й заткнутим ротом дико крутив очима на свойому ліжку в затишній кватирі Америкен - стріту під люфами двох бравнінгів в руках бравих хлопців з бойової дружини.

Володимир, що в ранішній газеті прочитав біографію містера Грильпарцера, переказав її оскільки міг сумлінно, і поспішив одягнути шкіряк.

Механік, в ньому він одразу впізнав одного з комунарів, весело підморгнувши, пустив пропелер.

Володимир помацав бокову кешеню — портфель з викладками й формулами був на місці. Боб в - останнє стиснув йому руку, трохи її не зламавши й, наблизивши обличчя до Володимирова вуха, сказав так, що його могли почути лише Володимир і механік:

— Компривіт Есесерії.

Літун знявся.

Володимир глянув долі. З аеродрому йому, власне не йому, а Грильпарцерові, маяли тисячі хусток. Серед цієї тисячи він ще раз побачив сіру кепку Боба. Сотні репортерів, навипередки докінчували свої нотатки, спішучи подати до вечірнього випуску своїх газет нові факти з біографії містера Грильпарцера...

Нью - Йорські хмарочоси замерехтіли далеко долі, як мізерні курятники. Спереду широкою смугою блиснули хвилі океану.

Аероплан з рекордною прудкістю полинув у бік зовсім протилежний Вашингтонові.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

XVI

НА ВУЛИЦЯХ ЧЕРВОНИХ СТОЛИЦЬ

(БУРЖУЙ, ПИШИСЬ ДО АЕРОХЕМУ!)

Вже третій день з ранку до вечора по-над столицями ССРР у недосяжній глибині неба роїлися зграї чорних точок.

Що котра з них трохи знижувалася, й видавалася розміром за комаху, то сотні зенітних гармат націлювали на неї свої джерела й вибухали залізним гуком, струшуючи землю на далекі гони.

Але не можна було в них влучити. Набої не сягали багатоверстової височини й залізній погрозливій комашні не пошкоджували.

А гарматні гули й вибухи давали привід розлізатися й розплазовуватися сотням брехень і провокацій:

— Аероескадрілля Антанти обстрілює ССРР

— Пошкоджено залізничні вузли!

— Зірвано мости!

— Зруйновано електростанції й військові заводи!

— Дніпрострій, Волхвострій, Дністрострій!

— Взагалі все...

— Живе ще тільки саме радіо, що й приносить оці звістки.

Проте жадної бомби ще не було скинуто з ворожої ескадріллі. Жадних намірів вони не виявляли. Однак кількість їх що - дня зростала, й в польоті вони забирали раз - у - раз нижче.

В далекозорі морські скла та астрономічні приладдя вже можна було впізнати системи аероворогів, їхній розмір, ба навіть величезні фашистські чорні хрести на прозорих крилах.

На ранок третього дня одного аероворога було збито. Решта зараз - же злетіла високо за треті хмари; а підбитий, беркицьнувши двічі в повітрі, гоцнув долі.

На щастя він влучив ув озеро, і це врятувало його від пожежі.

Коли водолази витягли на поверхню останки залізного птаха, — серед них перше місце займали два величезні бедони, вщерть повні отруйної рідини.

Було очевидно, що рідини ще не витрачувано. Проте це дало привід народитися чутці, що ворожа ескадрілля із захмарного фронту рясно поливає землю отруйною рідиною.

— «Роса, що вранці вкриває рослинність, — не що инше, як краплини наймiцнішої отрути. Впливає вона поволі, і, за деякий час, оберне територію на чорну мертву пустку»...

Д. П. У. схопилося за голову.

Виловити злосних шептунів і мізерних боягузів не було змоги.

Паніка зростала.

Зразкову організованість евакуації було зіпсуто

На вокзалі, звідкіля від'їздили евакуаційні потяги, що вивозили нетрудяще, вільне від оборони населення з індустріяльних і адміністративних центрів в далекі сільські райони, — потягнулися (побігли й поїхали) тисячі переляканих людей.

План Реввійськради, — за яким всіх мирних і вільних мешканців не занятих ув обороні можна було евакувати в безпечні місця за три дні, — ось - ось мав зірватися.

Кожний хотів виїхати перший — зараз - же.

Запевнення, доводи, прохання уряду не впливали...

Довелося виставити кулемети.

Це трохи заспокоїло.

Буржуазія, що спочатку лише із заздрістю поглядала на протигазні машкари на грудях трудящого населення, зухваліла з остраху.

Величезними натовпами сунулася вона на Радянський Майдан, до будинку Виконкому. Виконком опинився в щільному колі маклерів рулетки, хазяїв казіно, та инших недобитків колишнього панства.

Кленучи владу, погрожуючи немічними кулаками, скирячи зуби, що - раз щільніше з'єднувалися їхні лави, що - раз ближче посувалися вони до червоних мурів. ненависних їм.

— Це звірство! — гукали вони: — Ви засуджуєте нас на гибель! Дайте протигази!

Машиністки виконкому перелякалися.

— «Буржуазна чернь» повстає, — іронічно всміхалися обтяжені працею члени Виконкому, мимохіть поглядаючи у вікна.

— Дозвольте, порснути в них із рукава? — запропонував діжурний пожежний.

Голова Виконкому вийшов на ґанок.

Його зустріто ревом і благаннями.

—Громадяни! — гукнув він, вгамовуючи тисячеголосий ґвалт: — будьте-ж організовані й свідомі своїх вчинків. Ви-ж знаєте, що протигазів на всіх не вистачає. Лише активні оборонці одержують їх. Не тільки ви, а й родини робітників не всі мають машкари. І не на всіх вистачить місця в схованках. Але-ж за три дні ми всіх вас евакуємо в безпечні місця.

— За цей час нас перетруять!—бризкала слиною у відповідь товпа: — Будьте ви прокляті!..

— Я плачу податки! — зірвався чийсь верескливий голос: - ви мусите охоронити мене.

Обличчя Голови Виконкому потемнішало.

— Добре!. — відрубав він: -- ми дамо вам протигази.

Крик радости покрив його слова. Непманські обличчя проясніли.

Голова Виконкому звернувсь до секретаря:

— Накажіть зараз-же видати протигази всім членам Аерохему.

— Члени Аерохему, ставайте в чергу! — дзвінко вигукнув секретар.

Площа завмерла. Членів Аерохему не знайшлося.

— Машкари одерже той, хто дбав про добробут і захист своєї країни, — кинув голова, вертаючися до своїх справ...

Його супроводив ґвалт, плач і голосіння.

— Бидло нещасне, — сміялися вартові:— чому ви до Аерохему не записувалися?

— А скільки треба платити?

— Три карбованці...

— Ой-ой-ой! Якби знаття...

Натовп посунув до будинку Аерохему.

Але й там їх чекало розчарування: з оголошенням війни запис у члени припинився...

Знесилені, розлютовані непачі, кленучи себе за необачність, і присягаючися, якщо ця війна скінчиться й вони залишуться живі, — неодмінно вписатися в усі громадські організації, мимохіть змушені були чекати евакуації організованим порядком.

Але запалу їхнього це не зменшило. Покинувши житла на призволяще, навантаживши возки й візників клуночками й скарбом, вони поспішили на вокзали, щоб — («авось!»)? — заздалегідь взяти місце, і хоч на годину раніше виїхати.

Вуличний гамір ущух.

Усіх візників було заангажовано.

Лото, казіно й церква стояли порожні...

. . . .

Між шерегами високих осиротілих будинків, по спорожнілих вулицях, лунко й гучно розляглися згуки оркестру... Одного, другого, третього — безлічи...

Місто здригнулося й бадьоро напружилося.

— Пильнуй, Антанто, ми йдемо на моря! — виринув бадьорий комсомольський спів.

З кінця в кінець спорожнілі вулиці зацвіли червоним.

Стрункими лавами зі співами й музиками йшли сотні комсомольських колективів.

Запрацьовані груди високо здіймалися; молоді, похриплі голоси зухвало вигукували маршову читку:

— Стережись капітал, комсомол іде!

І дрібно відбивалися в задніх лавах жартівливими, чулими частушками:

— ВеКаПе ти — наш папаша!

— СеСеРеРія — мамаша:

— Заварив Антанта кашу!

— Бита — ваша!

— Зверху наша!

І кінця-краю невидно було лавам бадьорих і завзятих юних комунарів.

Це вони простували на вокзали, щоб сьогодні вирядити свою зміну — юних піонерів, — що виїздили в безпечні місцевості, а завтра, напнувши машкари, вирушати на фронт.

На прапорах виблискували проти сонця золотими літерами бойові написи:

— Перегартуймо рало й молот на айрохем і кулемет!

— Війна класів — передумова комуни!

Зворушені натовпи старих ветеранів, немічні герої першого Жовтня, шкандибали за могутнім строєм їхньої зміни, й ревно плакали, не в силі

здержати почуття: — милування своїми нащадками й заздрости до їхньої дужости.

— Будь готов! — лунало з радіо-рупору з даху ВУЦВК'у.

— Вже напоготові! — Рубали нескінчимі лави оборонців комуни; й мільйоноголосо перекочувалася луна з краю до краю.

Здавалося, розітнулася земля, й з нетрів її вибухнув непереможний гук...

Старий ветеран з пошматованим, ще деникинськими нагаями обличчям, сивий і немічний, видряпавсь на трибуну. Він дужо розрізав повітря старечим голосом:

— Ми винюхаємо всі гази! А наша молода зміна будуватиме Комуну й продовжуватиме нашу справу!...

Землею котилися робітничі лави. А там, угорі, за третіми хмарами, роїлися загрозливо ватаги залізних комах. Їм не було чутно захоплених вигуків і співів Червоної Землі. Зате їх чули ескадріллі літунів Аерохему, що, вирушаючи на фронт, линули низько над вулицями Червоних Столиць і дудінням пропелерів акомпанували співу землі:

Ми тільки перші хоробрі, —
Мільйони підпирають нас! *)

. . . .

Прискореним темпом обладновувалося «запілля» — газопритулки, під які використовувалося всі льохи.

---

*) З Василя Еллана.

Робітництво переселялося в підвали.

В колишніх барах і архивах задзюрчали електричні повітрофільтри.

Замість краватки на шиї носили протигаз.

Життя перемістилося під землю, й поступово входило в свої буденні рямці. Здавалося, змінилися лише житла — з високих і світлих, на низькі та темні.

Державна машинка, переселившися поверхом нижче, застукала своїма коліщатками.

XVII.

ТАЄМНИЙ ШИФР.

Товариш Кім глибоко зимисливсь:

На столі перед ним, поверх купи нерозглянутих паперів, лежав невеличкий сірий папірець — радіограма.

Це була сторінка з ранішнього радіозвіту оперативної розвідки в Америці. В ній подавалося інформації про передостанній американський день. Після опису подій в раді союзів індустріяльних профспілок, вирішення голосувати за солідарніст з урядом, вчинків Джойса, дебатів у Ц. К., коротко сповіщалося про Володимира:

> — тов. Володимир з власної ініціятиви й з пасивного дозволу ЦК, винайшовши якісь можливості викрасти формулу отруйних газів, зник, очевидно для здійснення своїх намірів.

Товариш Кім утретє й вчетверте перечитав ці кілька рядків.

Виїзджаючи, Володимирові не було дано доручення добути формулу. І коли він сам взявся за цю справу, то очевидно мав на те певні можливості.

Імпріт, гірчичний газ — колишні гордощі імперіялістичного світу — та инші гази, виготовлені ще після останньої світової війни що з них так пишалися вояки із Західньої Европи, й якими зняли таку бучу й острах в суспільній думці радянських країн, — ці гази вже не були страшні СССР. Ще кілька років тому оперативній розвідці пощастило добути їхні формули, і зараз у підземних склепах хемічного сектору Реввійськради лежали десятки тисяч балонів протиотрут, що своїм впливом моментально обезшкоджували отруйну силу цих газів.

Але після цього випадку імперіялістичні хеміки в корені змінили свої формули, й виготовили гази ще отруйніші, ще страшніші за колишні. Буржуазні уряди на цей раз потурбувалися виробляти їх в такий спосіб, щоб всі зусилля радянської розвідки дістати їхні формули пішли на марне.

Потреба за всяку ціну добути таємницю нових отрут, і то як-найскоріше, стояла першим завданням у справі оборони. Товариш Кім, стоючи на чолі Радянських Республік, добре відчував це, і зважав на значіння заходів Володимира.

— Щасти йому героєві, — зітхнув він: — Не йметься віри, але будемо сподіватися, що дечого він досягне. До того-ж аналіза рідини балонів з підбитого

аероплану теж чимало допоможе цій справі. Якщо нашим хемікам пощастить розкласти її та дати формули, — хвалена «роса смерти» не буде нам страшна.

В цей час подзвонив телефон.

Кім вийшов з глибокої задуми, й сквапно взяв трубку.

Дзвонили з дослідної станції військової хемії.

— Ну? — коротко кинув Кім: — формула є?

За мить обличчя його побіліло й телефонна трубка ледве не випала з рук...

Зворушений, переляканий голос начальника станції прокричав страшну звістку:

— Нещастя! Отрутна рідина величезної сили! Троє аналітиків, що пробували аналізувати її, моментально загинули в страшних муках! Кілька краплин пролитих в лабораторії, спопеліли все живе! Метали скисніли! Кисень повітря з'єднується з рідиною, й повітря розряжається! гума горить!..

Опанувавши себе й не слухаючи дальшого рапорту, товариш Кім наказав:

— Негайно припиніть дослід!.. Балони сховайте.

І в перший раз з моменту оголошення війни, серце Кіма стукнуло нерівно й впало. Він все-ж не сподівався, що вороги винайшли остільки труйливу й руйнуючу отруту.

— Невже загибель, з-за такої дурниці? Вся надія на Володимира. Якщо... Ввійдіть, — відповів він на голосний стук у двері.

— Радіо. Вечірній американський оперзвіт, — не переступаючи порогу, доповів секретар, товариш Ульяна.

Кім захвилювавсь:

— Давайте, давайте — мерщій. Про Володимира єсть?

Єсть, — якось непевно промовила та.

Кім схопив папірці.

Відозва ЦК Американської Компартії, події в Ейджевуді, провокація Джойса, — це потім. Де-ж про Володимира? А! Ось...

— ... пощастило викрасти формули всіх газів...

В очах Кіма потемніло. В грудях радісно заспівало. Він ледве зміг розібрати дальші слова:

— ... але смільчак з добичою в кешені загинув від впливу газів, не вийшовши з помешкання...

— Що?.. скрикнув Кім, і перевернув папірець на другий бік, шукаючи продовження радіограми: — Де-ж далі?

— Звіт на цьому припиняється, — пояснила Ульяна: — наш шифр розгадала американська розвідка. Таємне сполучення з нашим оперштабом припинилося... Ось витяг з американських газет, переданий вже без шифру, — подала вона Кімові инший папірець.

Ледве стримуючи зворушення, Кім перебіг очима коротеньку замітку:

> — «Невдала спроба більшовиків викрасти формули газів викликала обурення й ентузіязм серед всього цивілізованого світу. Вулиці Нью-Йорку

загачено патріотичними демонстраціями. Пацифістично настроєні робітники єднаються з патріотичними демонстраціями... Труп нахабного злодія возять по вулицях Встановити його особу досі не вдалося. Відомо тільки, що це агент більшовицької наволочи, походженням із СССР, можливо росіянин... Більшовицькі агітатори силкуються використати підвищений настрій в анархічних цілях»...

Кім відчув шо ґрунт коливається під його ногами.

— Це все, що ви маєте? — спитав він Ульяну знесиленим, розбитим голосом.

— Все.

— І нешифрових нема!

— Нема.

Кім взяв телефонну трубку:

— Дайте секретно-шифровий відділ... Начальника... Це ти, Свікоме?.. Тобі відомо, що наш шифр розгадано?.. Да... Негайно послати новий і встановити звязок... Твоє діло... Мусиш винайти можливості...

Він уже хотів покласти трубку, але товариш Свіком зупинив його Він питав у Кіма поради. Інформаційний відділ надіслав до нього дивну радіограму. Її написано дивним незрозумілим шифром, якого нема в шифровому бюро. Адресовано її в Донецький Окружком — Гайї.

— Ну й що-ж? — Скривився Кім, жалкуючи, що марно загубив кілька хвилин на зайву розмову, — відправ її в Донецький Окружком. Дивно тільки, це Окружком має якийсь спеціяльний шифр, до того-ж незареєстрований у тебе?.

— Але радіограма з Америки, — зауважив Свіком.

— Що? — насторожився Кім.

— Підпис не шифровано. Очевидно якась умовна. Ім'я...

— Яке ім'я?

Кімові довелося почекати деякий час. Очевидно Свіком забув ім'я, і шукав зараз радіограму. Кім чув, як він клявся.

— Ну?

— Єсть. Насилу знайшов, чорт-би її взяв!.. Ім'я, як ім'я. Нічого не говорить. Якийсь Володимир.

Кім аж підскочив.

— Дата?

— Півгодини тому...

Дивно! — Кіма вдарило в піт: — Зараз-же пришли мені...

За десять хвилин радіограма була в Кіма.

Але скільки він не придивлявся до неї, скільки не крутив у руках, розгадати шифру він не зміг. Адреса — Донецький Окружком Гайї — і підпис — Володимир — не розкривали таємного змісту. Однак дата — пігодини тому—поруч з підписом Володимира, що про його смерть сповіщали вечірні газети, свідчили, що таємний шифр можливо ховав за собою дуже важливий зміст.

— Викликати зараз - же Донецький Окружком. — наказав Кім, і поспішив до апарату, щоб персонально з ним говорити.

Викликати Донеччину було не легко. Всі дроти запруднили термінові телеграми комунікаційного управління.

Нарешті пощастило перехопити радіохвилю з Донеччини й втручитися в размову Окружкому з ЦК. Але справі розгадання шифру це не допомогло. Окружком категорично заперечував існування у нього якогось спеціяльного, невідомого й незареєстрованого в секретному відділі, шифру. З часу від'їзду Володимира жадних звісток од нього Шруб не одержував, і його підпис під радіограмою нічого не говорив.

Згодом, ще раз уважно переглянувши незрозумілий текст, секретар Окружкому, товариш Шруб додав, що дуже можливо, що справі розвязання шифру може допомогти Гайя, бо радіограма на її ім'я.

— Хто вона така? — запитав Кім.

— Наша комунарка, здається, дружина Володимира.

— Викличте її до апарату.

— На жаль це неможливо, — відповів Шруб: — вчора вранці вона виїхали в далекі сільські райони з місцевими евакованими піонерами й залишилася там на партроботі.

— Нагально звяжіться з районом і викличте її до прямого дроту. Я чекатиму біля апарату. — Наказав Кім.

Чекати йому довелося недовго. За кілька хвилин прилинула відповідь:

— На радіовиклики район не відповідає: в селі, де зупинилася Гайя, нема далекосяжної радіостанції. А телеграфний дріт зіпсуто грозою. Звязку з районом не буде протягом найменче доби.

Кім заскреготів зубами:

— Нагально вишліть монтьорів на полагодження дроту!

— Всі монтьори в розгоні, — лагодять шкоди заподіяні грозою. Раніше вечора не вернуться, — відповів Шруб.

Кіма починала трясти пропасниця.

— Невже нема можливости звязатися з товаришкою Гайєю? Ви розумієте, що шифр може ховати в собі фурмули газів. Кожна хвилина дорога!

— Один вихід, — запропонував Шруб: — я зараз-же вишлю за нею найпрудкіший аероплан.

Вишліть цієї - ж хвилини, — зрадів Кім: — Пошліть по неї моторного хлопця. Сюди вона мусить бути до вечора.

Шруб не став губити часу. Він схопив за руку першого товариша, що переходив кімнатою:

— Владараде, ти їдеш зараз - же в район до наших піонерів.

І поки здивований Владарад прийшов до пам'яті, Шруб похапцем з'ясував йому в чому річ, одночасно наказавши по телефону в авіопарк нагально наладнати найпрудкіший аеромотор.

За десять хвилин Владарад вже линув з прудкостю кулі по-над димарями Донбасу, силкуючись держатися яко-мога ближче землі, й зневірливо поглядаючи на чорні точки ворожої авіоескадріллі, що поринала за третіми хмарами...

XVIII

ГАЙЯ ГОТУЄТЬСЯ ДО АЕРОВІЙНИ

Сільські райони були наче казкові країни ліліпутів.

Евраковані піонери роїлися між хатами й в житах насичуючи повітря бренкотом і дзвоном молодих голосів. На природі вони почували себе розкішно Їхні голівки майоріли червоними маками в житах; білі, міські личка шарілися й тріскалися з незвичних, горячих промінів сільського сонця.

Але порепані спини й облізлі від спеки носи їх мало турбували. У них уже кипіла буденна робота. Згуртувавши сільських дітваків, вони заходилися вияснювати їм причини й характер війни...

Потрапивши після міської метушні на затишне село, Гайя у першу хвилину зітхнула вільно. Але вже в другу побачила, що зовні спокійне й ліниве село навсправжки ще метушливіше за місто. Енергія буяла в кожному атомі життя.

Комсомол спішно озброювався й готувавсь вирушити на фронт.

Хлібороби експортували збіжжя в районові гирметичні елеватори.

Жінки мили, годували й ходили біля тисячеротої орави червоноголових піонерів.

Осередки Аерохему при комунах, що щільним кільцем оповивали село з усіх боків, на всякий випадок готувалися до пасивної оборони, якщо зухвалий ворог надумає й на села шпувати газами. Рилося льохи, розподілялося машкари, вивчалося правила захисту й першої медичної допомоги.

Партробітники надривалися, вияснюючи інертному, заможньому населенню стан політичних подій.

Гайї доручили з'ясувати методи хемічної оборони.

На сором вона сама мало була з ними знайома. Добре усвідомлюючи собі завдання хемії й її потребу, вона однак не поцікавилася, правду кажучи, глибше познайомитися з цією справою.

І тепер, обклавшися книжками, вона вперто вчитувалася в методи захи ту, готуючися до лекції. Волосся ставало в неї дуба, коли ввесь жах хемічної війни повставав на її очі.

— «Гази бувають стійкі й нестійкі, – читала вона: — є ще тумани, дими й рідини. Характером впливу поділяються на такі, що роз'ятрують шкіру й виявляють свій вплив за довгий час, отруйні, задушливі, блювні, такі, що примушують чхати, осліплюють, роблять, людину німою, сонливою, викликають сльози, — їхній вплив закінчується смертю».

Мимохіть Гайя помацала значок Аерохему на своїх грудях і глянула на клунок, де лежала протигазна машкара.

— «Хемічна війна не потрібує важких незграбних гармат, — читала вона далі: — Гармата хемічної війни це — аероплан. З аеропланів ворог може закидати всю ворожу територію отруйними бомбами. І, не загубивши сам жадної людини, може винищити за кілька день населення найбільшої країни»...

Гайю пройняв жах:

— Америка — газ, Франц'я — аероплани, Англія-флота. А ми? Наша повітрофлота має зовсім обмаль аеропланів...

І раптом серце її впало й покотилося. Загамувавши дух і закам'янівши, вона дослухалася.

Її вухо вловило якесь незвичайне дудіння. Це не було авто, це не була якась сільсько-господарська машина. Так дуднить аеромотор. Сумніву не було — це летів аероплан.

— Невже починається? — майнула думка.

І, забувши протигазову машкару, вона швидче подалася на двір.

На вулиці гомоніли люди. Задравши голови до гори, вони стежили за крицевою птицею, що, плануючи, знижувалася. На крилах птиці були червоні зорі.

Гайя вільно зітхнула й нервово засміялася:

— Ну й полохлива я, а ще й комунарка, — соромлячи докорила вона собі.

Аероплан сів.

З-під машкари визирнуло знайоме обличчя.

— Владарад! — зраділа Гайя і поточилася до нього.

— О, як ти мене налякав, — вже сміючись стискувала вона йому руку.

— А я за тобою, — похапцем привітався він: — Скоріше їдемо!

— Куди? — здивувалася Гайя, і зовсім розгубилася, відчуваючи, що Владарад надіває на неї машкару й кожух.

— Що ти робиш?

— Потім, в дорозі розповім, — наскоро кинув Владарад, садовлячи її в кабінку.

— Я не можу, я з піонерами, — запротестувала Гайя...

Але пропелер загудів, і Гайя була вже над дахом хати, де залишалися її книжки з хемії та машкара.

Скоро білі будівлі слобожанських комун залишились далеко позад здивованої Гайї.

XIX

У ЛЬОХУ

Владарад і Гайя минули поле, минули аеродром, і спустилися просто на вулицю перед ЦК.

Владарад невдало розрахував. Аероплан дряпнув крилами об мури, вибив кілька вікон і, лякаючи перехожих, пронісся бруком, зупинившися кварталом нижче будинку ЦК.

День саме кінчався. Проміння сонця вже втікли з бруку й мурів, і зупинилися на хвилину на дахах.

Не чекаючи, поки аероплан зовсім зупиниться, Владарад і Гайя скочили на землю й впірнули в юрбу, що відразу оточила дивний мотор. Їх затримували, співчутливо розпитуючи, що сталося з машиною і чому вони сіли просто на вулицю.

Дратуючися з зайвої співчутливости й цікавости, вони силкувалися яко-мога швидче вибратися за натовп.

Треба було поспішати. Кім вже давно чекав їх в ЦК. Гайя на ходу вже приготувала шифр, витягши його з далекої кишені.

Перед самим будинком ЦК шлях їм перепинив загін червоноармійців, що з веселими співами марширували, очевидно йдучи на фронт.

Владарад і Гайя змушені були нетерпляче чекати, поки лави бойців звільнять їм шлях.

Гайя сумно дивилася на молоді переповнені запалом і натхненням обличчя. Вона згадала свої лекції з хемії....

— Все йдуть... все йдуть, — завмираючи думала вона: — стільки молодих, могутніх. Здається всякого-б ворога подолали. А налетить один аероплан з отруйними газами, — і всі сконають. І їхня сила нічого не вдіє...

Раптом спокійне, закам'яніле вечірнє повітря здрігнулося. Зі всіх кінців розітнувся дикий, розпачливий вереск сотен сирен. Довгий, а потім невпинно-трівожний...

— І-і-і-і-у-у-у-у-Їу...Іу...

— І-і-і-і-у-у-у-у-Їу...Їу..

Настирливо, заповнюючи всеньке повітря, ковтаючи всі инші згуки, заходив він у вуха, роздував голову, як казан, і холодною гадючкою вплазовував у свідомість, оповивав серце... І серце від того млосно падало...

На мить натовп скам'янів...

Скам'яніли й Гайя з Владарадом.

Скам'яніли й шереги салдатів.

Всі зрозуміли значіння хору сирен...

Не марно ці останні дні ввесь час і повсюду тільки й говорилося, що про сирени...

Це значило, що дозорча хеміко-метеорологічна станція спостерігла в повітрі отруйні газети....

Це значило, що хемічний наступ ворога, перед яким тримтіли серця найхоробріших, — почався....

І сотні сирен, розставлених в усіх закутках міста, перейнявши від станції радіосігнал, передавали звістку про початок війни населенню й закликали його оборонятися....

Мимохіть всі глянули вгору.

Повітря було вечірньо-прозоре... В недосяжній глибині зеніту роїлися купки чорних комах... Нижче з гамом і вереском пронеслися зграї гайвороння, сполоханого диким концертом сирен.

— Ї-у.-Ї-у....Їу-Їу.

Нагадали ще раз про небезпеку сирени.

— Ховаймось! В льохи! Напніть машкари!

І з ґвалтом та плачем, перелякана юрба, зірвалася з місця.

Марно Владарад і Гайя силились видертися з течії натовпу й бігти назад до ЦК. Їх тисли з бо-

ків, напирали із-заду й штовхали вперед. Відбиваючися й трохи не плачучи, вони все-ж-таки змушені були бігти за натовпом, вниз по вулиці.

— Пустіть, куди ви нас тягнете? Нам треба назад! Чуєте?

Але їх ніхто не чув.

З сусідних вулиць вибігали нові юрби, приєднувалися до цієї, і всі разом бігли далі, розпорошуючися, розбігаючися по своїх льохах, і знову розростаючися. А вслід нагоняв безперестанний, жахливий вереск сирен.

— Їу...-Їу...

Засапаному, трохи живому Владарадові пощастило вхопитися за паркан на розі вулиці. Він схопив Гайю й видер її з натовпу. Але зараз-же рукав юрби затяв їх і потягнув у суміжну вуличку.

Відчаявшися видертись із людського, нестримного потоку, вони безвольно й слухняно бігли за всіма.

Перед якимось будинком купка людей зупинилася. Гайя й Владарад за цією купкою подалися в підвал.

Вгору й вниз по сходах бігали перелякані істоти. Жінки істерично плакали, мужчини лаялися й матюкалися, діти заходилися ревом.

На сходах до льоху Гайя зненацька зупинилася. До її ніг впало щось важке й чорне. Це був ворон.

— Птиця пада! Птиця пада! — розітнулися крики: — Вона вже дохне від газів. Скоріше, — газ сідає на землю!...

Гайя відчувала, що непритомніє...

Гримнули герметичні двері. І це гримання враз відрізало від потойбічного життя...

Гайя й Владарад були в льоху...

Відразу стало неприродньо тихо.

Орієнтуючися в темряві, чіпляючися за чужі ноги й тіла, Гайя й Владарад почали вишукувати собі місця пристати...

Несподівано спалахнула електрика.

Зо всіх грудей вирвався віддих полегшення:

— Електрична станція працює.

При світлі Гайя роздивилася. В льоху не було багато людей. Якийсь у військовому вбранні, п'ять-шість робітників, тримтячий блідий, як крейда, урядовець, жінка з дитиною, й старий, сивий професор у чорних окулярах.

— Професор хемії, — зразу-ж відрекомендувався він загалу: — мешканець цього будинку. До цього льоху нас призначено шістьох, але я бачу зайвих і незнайомих. Мені здається треба декому вийти.

Але на його пропозицію ніхто не звернув уваги. Навпаки, за перших-же п'ять хвилин до льоху ввійшло ще 10—15 чоловік. Професор кожний раз протестував і запевнював, що місць уже немає, але пришлі навіть не відповідали на його слова.

Гайя й Владарад сіли в кутку й мовчали. Мовчали й инші. Тільки жінка зрідка схлипувала, годуючи дитину. Мовчанку розрізало лише одноманітне дудіння повітрофільтру.

Професор хемії завважив за свій обов'язок обдивитися чи справний повітрофільтр, чи все обладнання в порядку.

Тимчасом Гайя силкувалася собі уявити, що діється там, по той бік мурів льоху. Їй непереможно захотілося вийти на повітря, знати, що робиться, бачити, яко мога більше людей.

Раптом всі схопилися й стали на рівні ноги...

Міцні бедонні мури льоху здрігнулися й захиталися. Зі стелі посипалося шпаровиння. Здавалося, — заколихалася земля...

З-надвору донеслося один по одному кілька, страшної сили, вибухів. Вони злилися в один суцільний гул.

— Вони кидають бомби з газами! — істерично скрикнув професор... й осікся, — електрика кліпнула раз - другий, і згасла. Стало темно й чорно. Гайя схопила руку Владарада й заклякла. Їй уявлялося, що ось - ось стеля впаде їм на голову.

Але вибухи скоро ущухли. В льоху стало якось дивно тихо. Зовсім тихо...

Професор поплазував у куток. Звідти почулося його старечий, розбитий плач :

— Повітрофільтр не працює! Його зіпсуто вибухами! Нас заживо поховано! Ми зараз задушимося!

Гайя сперлася об мури спиною, й задубіла. Ніхто не відповів на страшну звістку.

Льох опанувала моторошна тиша. Лише в дальньому темному кутку, біля зіпсутого повітрофільтра скиглив професор...

Владарад машинально вийняв цигарку й закурив.

Тієї-ж мити з скаженим сичанням підскочив до нього, напівмертвий до того урядовець і, матюком лаючися, вирвав цигарку й хутко розтоптав її ногами.

— Ідіот! — сичав він : — ви хочете нас потруїти! В льоху 30 чоловік. Повітря вистарчить на кілька годин. А там, - він махнув очевидно рукою в просторінь : — там газів може на тиждень.

Владарад зірвався з місця :

— Як ви смієте?

Але за полу його вхопили чіпкі руки професора :

— Громадяни, на бога, благаю, що ви робите?.. Сидіть тихо! Не рухайтеся. Ви потієте. А піт забирає кисень. Ви губите себе й нас. Ви прискорюєте нашу смерть.

Гайя нервово засміялася :

— Добродію професоре, ви скоро забороните нам дихати на всі легені? — І вона, наче боючися, що їй цього не дозволять, сквапно зітхнула на повні груди.

— А що ви думаєте? — і дихати треба економно.

Гайя закинула голову на холодну стінку.

— Ех! Коли так економити, то краще вже вмерти!

— Не всі так думають. Вмирайте, коли охота, — в'їдливо пробуркотів професор : — нам більше повітря залишиться.

— Але, коли я вмру, мій труп, гниючи, забере ще більше повітря, — не стерпіла Гайя.

Професор не відповів. І знову льох опанувала моторошна тиша.

Гайя не могла знести цієї тиши. Їй розпирало груди. Їй хотілося говорити, сміятись, бігати — все, що хочете, щоби тільки не було цієї мертвої мовчанки. Стримуючи себе, вона стиха торкнулася плеча Владарада.

— Владараде... — шепіт її згучав хрипло й тоскно: Владараде? Хіба-ж це боротьба? Хіба це тупе, це ідіотське сидіння в льоху — боротьба? — і вона заломила руки, сухо тріснувши пальцями.

— Пам'ятаєш?.. Як боролися наші батьки й брати, наші перші комунари... Пам'ятаєш?

Її шепіт міцнів і дужчав:

— Мітинги... юрми людей... палкі промови... потім—барикади, кулемети або запілля... один на один... Сила на силу... Хто дужчий?.. Це боротьба!.. А тепер?..

І її голос знову впав до придушеного, хриплого шепотіння:

— А тепер? Хіба це — боротьба? Це повільне вмирання в льоху, коли неможна навіть зітхнути на повні груди, щоб тим не прискорити своєї смерти? Хіба дужчий і правий перемагає в такій боротьбі? Ні — хитріший, багатіший!.. Хто більше наробив газів... Їх купка, але в них гази, нас — мільойни, але у нас лише голі руки... Ми дужчі в сто крат, але ми безсилі проти них... Ех, Владараде!..

— Хіба в цьому наша сила, Гайо? Наша сила в... — почав Владарад...

Але Гайя з болісним сміхом перебила:

— В діялектиці ти хочеш сказати наша сила? Ха-ха... Хіба я цього не знаю? Хіба я не знаю, що навіть коли-б у цій війні нас перемогли, і на цілому світі знову запанував капітал, а в живих не залишилося-б жадного комунара, то, за деякий час, однак знову пролетаріят стане на боротьбу, і колись-то таки буде комунізм? Я знаю це, Владараде! Але образливо, що з-за якоїсь дурниці, з-за того, що ця купка посідає техніку, наша справа мусить загинути...

— Все це так, — всміхнувся сумно Владарад: — і все це не так. Наша доба...

— Не говори, не говори, — і Гайя, обнявши, затулила йому рота й пригорнулася до нього: — не треба, не говори! Я все це знаю. І все це так і мусить бути. Инакше бути не може... Але, слухай... Припустімо, вийшло на їхнє. Припустімо, вони перемогли, а комунари всі вмерли, — нас видушили цими ідіотськими газами... Уяви собі, що буде далі... Ти уявляєш?..

Вона навіть привстала й випросталась при цій думці:

— Владараде, ти можеш собі уявити?.. Біля ВУЦВК'у стоїть городовик! Там, де трудящі вирішали справи, стоятиме городовик, червонопащекий, в білих рукавичках!.. Невже хоч на хвилину можливе повернення старого? Навіть найреакційнішим елементам новий уклад увійшов уже в побут, і раптом — городовик! Чи це можливо?.. Адже знову повстання?..

Владарад нервово ворухнувся:

— Гайо, рідна, заспокойся. Ти плещеш дурниці.

Але їхню розмову перебила сварка в кутку професора. Старий хемік сичав і хрипів, чулося лайку й плач дитини. Знімалася метушня.

Гайя присунулася ближче. Стара робітниця тримала заголеного хлопчика. Професор очевидно замірявся його в неї забрати. Бризкаючи слиною й сапаючи, він старався щось з'ясувати матері й переляканому немовляткові.

— В чому річ? — запитав Владарад.

Всі ніяково стиснули плечима.

— Та от, — пояснив хмурий робітник: — дитині на двір заманулося, мати й посадовила в куточок. А професор не дає хлопцеві випорожнитися. Каже — повітря збавляє.

Гайя обурено насіла на професора.

Але, коли, скінчивши сварку, вона зітхнула, то мусіла констатувати, що повітря дійсно важке й дихати тяжко.

Враз принишклу мовчазність льоху розірвав тоненький дзвіночок.

— Телефон! Дзвонить телефон!

Ніхто й не догадувався, що тут є телефон.

Всі враз загомоніли. Стало якось легше.

Ще не зовсім розірвано звязок з иншими людьми! Ще єсть десь на світі живі люди!

Одна свідомість цього надавала в'язням мужности.

Телефонною трубкою заволодів професор. Він з насолодою вслухався в слова якихось істот, і ввесь тримтів, відповідаючи...

Всі обступили його:

— Що? Хто говорить? Може газів уже нема?

Але професор розчаровано поінформував:

— Дзвонять з ЦК Компартії. Скаржаться, що вже дві години, як дзвонять в усі номері, шукаючи якусь людину, і ніде не знайдуть. Очевидно якусь важну персону...

— А газова атака ще не скінчилася... Вони до нас теж з льоху дзвонять, тільки у них фільтри не зіпсуто...

— Пришліть до нас механіка, — загукав він у телефон: — бога ради, нехай налагодить фільтр.

Гайя поспішила до апарату. Вона зараз зв'яжеться з ЦК.

Шукали саме її. За кілька хвилин вона була вже в курсі справ. З ЦК передавали їй шифровану радіограму. Це був шифр Володимира, ним вигаданий, і відомий лише їм двом.

Засвітивши огарок, слово за словом записувала вона текст шифра, і слово по слову передавала назад розшифрований зміст:

— Окружком Гаї тчк Передай нагально в Цека тчк Формули всіх газів знаю Живий ткч лечу аеропланом ждіть першого травня тчк Володимир.

— Першого травня. Це завтра! Завтра він буде тут. З формулами!

Невимовна радість забуяла в Гайїному серці. Вона поділила її з товаришами:

— Війні скоро кришка! Гази скоро не страшні!

Всі заворушилися й заметушилися.

Навіть професор дозволив собі розкіш — зітхнув на повні груди.

Телефон розвіяв сум. Всі відчули себе живими й повеселіли.

— Скоріше - б тільки, — шепотіли вони: — дочекатися - б, не задушитися - б... вже стає важко дихати.

Професор остаточно заволодів телефоном і без перерви дзвонив у всі кінці, розпитуючи, коли розвіються й обезшкодяться гази.

Гайя зовсім повеселіла. Їй стало легко й бадьоро. Згадка про Володимира викликала на щоках червоні зорі:

— Добре, Владарадику, мені вже дуже добре. Я спокійна. Ось тільки трохи коле в легенях і важко дихати.

І переходячи на спокійний тон, вона заговорила вже майже жартівливо:

— Колись я читала романа про майбутню війну. Там її змальовано так грандіозно. Але все це справді далеко простіше. І зовсім нема тієї романтики. Романтика є до й після, а підчас війни все надто просто... Ах, як-же важко дихати, — закінчила вона з болісним зітханням.

Але Владарада не веселили слова Гайї. Він озирався довкола й з жахом спостерігав рухи инших.

Вони морщились і стогнали. Вони широко роззявляли роти й силились набрати більше повітря. Однак повітря було попсуте й лише болісно розпинало груди, не даючи йому потрібної кількости кисню.

Владарад відчував, як хутко - хутко билося серце й у Гайї і в нього, як до горла йому щось підкочувалося й душило. Він хапав ротом повітря. Перед очима йому плили зелені кола. В мізку стукало й дзвеніло. Починала нестерпимо боліти голова.

—Мене душить, — зрозумів він: — це — смерть, — блимнуло в його свідомості...

І слабкий, наче далекий голос Гайї ствердив його думку:

— Мені млосно, я... не...можу... диха...ти — а - а - а... — зі стогоном вбирала й зараз - же видихала вона зіпсуте, негідне повітря — порожнечу.

Владарад кинувсь до телефону. Йому коштувало великих зусиль видерти трубку зі скрючених пальців професора. Той викотив очі й, як риба на березі, широко хапав повітря...

Владарад дзвонив в усі кінці. Він благав, плакав, лаяв, проклинав. З деяких місць йому відповідали співчутливою неможливістю допомогти, з инших долітав лише предсмертний хрип, — там теж бракувало повітря.

Сліпий від задухи, з головою, що здається збиралася луснути від припливу крови, з налитими кров'ю очима, з закривавленими сухими губами він, як несамовитий, кидався від телефону до Гайї, від Гайї

до телефону... І з жахом дивився, як инші товариші качалися в муках по долівці, гризли землю й рвали...

Нещасна жінка, ледве жива, хрипко дмухала порожнім диханням на посиніле личко вже мертвої дитини...

Минув якийсь час...

Ледве пересуваючися, стогнучи й вигинаючися в муках, доплазував він до Гайї й взяв її за руку. Вона була ще жива. Але покривлені вуста вже посиніли й вкрилися рожевою піною. З куточка швидко стікав тоненький струмінь чорної крови... Вона пізнала Владарада й вдячно стиснула йому руку, — вона була ще при пам'яті.

— ...Радо... невже... кінець... смерть... всімм... всьому... а комунізм?.. Владараде... а комунізм?!.

Владарад, шматуючи одяг і розриваючи ногтями тіло, качався по землі й бився головою об мури.

В льосі роглягався божевільний регіт і стогін...

Пролунав постріл, другий...

То військовий пристрелив професора й ще когось, а сам, хитаючися, пішов до дверей. . . .

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

XX

З «ПАКЕТОМ ВИЗВОЛЕННЯ»

Океан, Англія, Франція й Німеччина, промигтіли далеко внизу цяцкованими клаптиками попсутої землі...

Володимир і механік, товариш Рідінг, легко зітхнули, коли вздріли під собою за кряжами гір розлогу зелену низину — польську територію. До ССРР було вже не далеко.

Три доби безупинного льоту остаточно вимучили літунів. Голодні, хворі, замерзлі, вкрай знервовані, вони великими зусиллями волі примушували себе продовжувати льот, не зупиняючися на відпочинок, не зменшуючи швидкости.

Рідінг, закусивши до крови губи, дивився ввесь час просто перед собою на регулятор, пильнуючи, щоб стрілка не падала нижче 12000 метрів висоти зльоту и 500 кілометрів за годину швидкости. Зрідка він боязко поглядав на баки з бензином. Що-хвилини бензин зменшувався й тепер його лишалося тільки на дні.

Ще година-дві, — й баки будуть порожні.

Що ближче вони наближались до кордону, то більше доводилося їм зустрічати й обминати стрічних літунів. Вони зграями літали над польскою територією, скеровуючи в один бік — ССРР.

Аероплани держалися низько над землею, й наші літуни мали змогу згори обсервувати їхню комунікацію.

Володимир старанно оглядав терени Польщі. Свист вітру й туркотіння пропелеру не давали змоги розмовляти. Три дні подорожні мовчали. обмовляючися инколи вигуками. Але зараз Володимир не міг стерпіти й, забувши, що половина його слів загубиться серед свисту вітру, взявся ділитися з Рідінгом своїми спостереженнями:

— Всі збройні сили імперіялісточної армії згрудилися на терені Польщі, — гукнув він йому в вухо: — Польща, як комашниця. Гляньте на ці хмари аерофлоту, гляньте на шляхи, — їх вкрито нескінчимими валками війська й обозів. Крім всіх инших переваг, імперіялістична армія має ще один величезний плюс. Аерофлота Радреспублік, щоб добутися в затилля імперіялістичної армії мусить перелетіти через усю Европу. Це нам не дає змоги оперувати у них в затиллі. Вони-ж, знявшися з території Польщі, можуть на тисячу верстов залетіти в наше затилля і, не вертаючися, цілу добу робити своє діло, в той час, як ми можемо атакувати лише креси. В кращому разі ми зруйнуємо Польщу. Але вони...

Рідінг перебив Володимира. Він звернув до нього своє обличчя, й Володимир побачив, що очі йому

радісно блищали. Рука Рідінга вказувала на щось спереду:

— Есесерія! — Гукнув він Володимирові.

Володимир глянув у цьому напрямку, але за хмарами й віддаленням нічого побачити не міг.

Рідінг постукав пальцем по баках з бензином. Порожні баки гулко задзвеніли.

— Бензин ввесь! — знову гукнув він, і сильним рухом виключив мотор. Аероплан ще деякий час, за інерцією, линув уперед, потім став планувати. Вперше за три дні стало тихо. З'явилася змога говорити.

— Есесерія недалеко, — пояснив Рідінг: — і, я гадаю, ми, плануючи, досягнемо кордону. Он, дивіться.

Тепер і Володимир бачив кордон.

У передранішній імлі ледве виблискувала тонесенька павутинка річки. По той бік її вже починалися радянські землі.

— Україна! — скрикнув Володимир, і серце йому хутко забилося: — невже кінець?

Він схопився за кешеню, де за подвійною підкладкою було заховано «пакет визволення» — пакет з формулами газів.

— Так. Україна, — ствердив Рідінг: — через півгодини ми будемо там. Я навмисне виключив мотор. У баках залишилося не більш 2 кіло бензину. Цього вистачить, щоб при самому кордоні злетіти на 15000 і вкритися від зенитних польських гармат. А звідтіля камінем впасти на терен Радянської Держави... Не бійтеся, — додав він, помітивши, що вираз «камінем

впасти» уразив Володимира:—ми сплануємо й сядемо легко, як на Нью-Йорському аеродромі.

В цей час павутинка вже зросла в річку.

Рідінг знову включив мотор.

Апарат здрігнув, і враз, ставши дуба, злетів угору, впірнувши в імлу хмар. Це було саме вчасно. На цьому березі річки відразу в кількох місцях спалахнули димки й, за хвильку, під аеропланом з тріском луснуло кілька гранат.

— Нас помітили! — гукнув Володимир: — беріть униз! Було-б ідіотизмом загинути на самісінькому кордоні. Але чому вони в нас стріляють? Звідки вони знають, що ми ворожі? Адже-ж на наших крилах хрест?

— Будьте певні, що кордонна варта знає путьовку кожного аероплана, — відповів Рідінг: — А нашої путьовки вони не мають.

Вибухи шрапнелів ще тривали деякий час. Але розриви лишалися далеко позаду.

Зробивши великий плиг, аероплан спокійно вийшов за сферу ворожої зони.

Раптом мотор ущух. На цей раз Рідінг його не виключав. Він зупинився сам, випивши останню краплю бензину.

— Плануємо! — кинув Рідінг: — Викиньте червоний прапор, а то нас підстрелять свої-ж.

Володимир похапцем виконав наказ Рідінга. З хвоста аероплана замаяв довгий червоний стяг. Креслючи коло, мотор почав знижуватися.

Володимир не стерпів. Він схопив цейс і глянув униз.

— Ми по цей бік, очевидно, фронтової лінії. Але яка сила війська. Я можу розглянути гостроверхі будьоновки. Наші! — радісно гукнув він.

Але за хвилину він уже непорозуміло силкувався детальніше розглянути землю:

— Що вони роблять? — знизив він плечима: — фаланги війська наче тупцують на місці. Чи то марширують, чи то танцюють... Дивно, незрозуміло...

І він зовсім перехилився за борт, розглядаючи чудні вчинки військових частин. Аероплан плавно сковзив по повітрю, наближаючися до землі.

— Що за чорт? Нічого не розумію! Чи вони співають щось? Він відшукав радіослухач, і наспіх приладнав його до вуха. Тієї-ж мити обличчя його поняла весела посмішка:

— Та у них там весело! Вони сміються! — зареготався він.

Рідінг теж приладнав залізні вуха радіослухача: З землі явно линув сміх. Веселий, щирий сміх тисячи голосів. Він ширився, зростав, дужчав.

Володимир глянув у цейс. Було очевидно, — сміявся увесь фронт. Тисячі людей тупцювали на місці, корчилися, вихилялися, махали руками, качалися по землі. Через радіо-слухач долетів їхній дужий регіт.

Володимир і Рідінг подивились один на одного, спочатку непорозуміло й здивовано. Потім мимохіть на їхніх устах заграла посмішка. Вони весело всміхалися, дивуючися незрозумілій веселості війська. Веселу посмішку змінив трясучий сміх. Він вирвався з пересохлого горла, з напнутих нервів. Він де-далі

дужчав, переходячи в непереможний, божевільний регіт...

Правило вислизнуло з рук Рідінга. Він одкинувсь на спинку стільчика й, стискуючи руками горлянку, силкувався перемогти скажену потребу сміятись...

Але регіт не вгавав...

— Сміхотний газ! Їх потруєно сміхотним газом!— жахаючися зрозумів Володимир.

Нелюдським зусиллям волі він зірвав радіослухач. Вибух реготу на землі став не чутний. Це трохи повернуло його до пам'яти. Він змовк. Раптову тишу розривав лише хрип Рідінга, що в корчах реготав на свойому стільчику.

Перемагаючи страшне бажання самому вибухнути реготом, Володимир потягнувсь до Рідінга, щоб скинути йому радіовуха. Але раптом аероплан нахиливсь. Без правила, відданий сам собі, він перестав планувати спіральними колами й, розпластавши крила, стрімголов, по майже вертикальній лінії, нісся до землі...

Похолонувши Володимир кинувсь до правила...

Але було вже запізно...

Перехилившися сам через себе, аероплан беркицьнув у повітрі, перехилився, ще раз беркицьнув, і камінем ляснув долі, в самісіньку гущу людей, трощучи кістки й розриваючи живе м'ясо...

— Формули! — останньою розпачливою думкою майнуло в свідомості Володимира, і він конвульсійно стиснув пакет:

— Формули!..

Тріск зламаних крил... вибух в моторі... сніп полумені... й грохіт, — це було лише одну мить...

На місці, де впав аероплан, залишилася купа попілу й залізних покручених штанг...

А довколо замкнулася юрба людей.

Вони в корчах качалися по землі, хрипіли, харкали кров'ю й ридали в передсмертних муках... А ті, що ще мали змогу триматися на ногах, тупцювали довколо останків аероплану й, пританцьовуючи, сміялися, хапаючися за животи...

На широкі гони розлігся невгомонний розпачливий регіт...

А вгорі, серед хмар, роїлися зграї залізних, блискучих комах й старанно поливали землю отрутою сміху.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

XXI

РАСИ, НАЦІЇ І КЛАСИ

Боб трохи запізнився до Індії.

Коли невкладистий, але швидкий аероплан доставив його з иншими комунарами на індійську територію, і, вийшовши, вони почали шукати явок, конспіративних місць і імен, що були в їхньому, реєстрі,— скрізь в зазначених адресах панувала пустка... Ні бойових, ні запільних організацій не було. Запілля перестало існувати...

Товаришам лишалося одно, — констатувати хід історичних подій і надіслати відповідні звіти до Ц К і Комінтерну...

Чорношкірний Том у конспіративному штабі Всеамериканського Ревкому, перечитавши радіограму Боба, почав робити на ній якісь математичні викладки, коли до кімнати вбіг перехвильований товариш Уптон.

— Імперіялістична армія розпочала інтервенську війну ! — вигукнув він, махаючи клаптиком радіограми, й осікся, загубивши з перехвилювання здібність

говорити. Деякий час він лише несамовито крутив очима й роззявляв та закривав рота, марно силкуючися говорити далі.

— Га? — спокійно перепитав Том, на хвильку відриваючися од своїх викладок.

— Інтервенські аероплани розпочали газову атаку на столиці ССРР, — докінчив Уптон, нарешті опанувавши мову:

— Ось звіт! Фронтові частини потруєно легким сміхотним газом. Столиці закидано руйнуючими бомбами й тривкими газами.

Том вищірив свої блискучі зуби:

— Ви забули, Уптоне, що ми чекаємо початку війни. До того-ж ви трохи запізнилися з вашими новинами. Послухайте краще ось цих... — і, взявши радіограму Боба, він прочитав:

На підпольну роботу запізнилися.
Беремо участь у збройному повстанні.
Радянська Індія вітає вас.

Боб.

— Так... Я трохи запізнився, — погодився до меж здивований Уптон...

В цей час кур'єр подав ще одну радіограму.

Том перечитав її, і його чорна шкіра на мить посіріла. Він мовчки передав радіограму Уптонові. Радіограма сповіщала про загибель Володимира.

— Це надзвичайно прикро, що формул, добутих до того-ж остільки дорогою ціною, — ціною життя героя, — нам не пощастило вчасно передати до ССРР. Посилати дублікати вже нема сенсу, коли війна по-

почалася. Та, правду кажучи, я ніколи серйозно не вірив у цю справу. Героїчний вчинок Володимира, звичайно не був зайвий. Однак це лише авантура. Не в цьому наша сила...

Докінчити свою думку — в чому наша сила — йому не довелося. Кур'єр подав ще одну радіограму. Це був Хінський звіт. Він сповіщав, що на всій території Хіни буяють повстання, що почасти виникають стихійно, почасти розпочинаються організовано.

Ось в чому наша сила, — докінчив тепер Том: — в неминучості всесвітньої революції та односте пролетарів.

Далі він пішов до радіо й персонально передав інструкції Бобові...

Насамперед Боб з товаришами потрапили на вуличну демонстрацію.

Власне, це не була демонстрація. Це був неорганізований, стихійний масовий протест. Всі тубільці — багаті та бідні, старі та малі, дорослі та діти, — різнобарвними юрмами висипали на вулиці, й злилися в одну велетенську, грізну масу.

Злоба й одвічна ненависть проти поневолителів з'єднала їх в одну стихію. Загроза катастрофи — оголошена війна — динамізувала їх почуття й вчинки. Рев мужчин, плач женщин і вереск дітей злився в суцільний зойк:

— Ми не хочемо воювати!

— Ми не дамо дітей! — голосили й рвали волосся жінки.

— Ми не в силі нести тягар, що покладе на нас війна! Ми й без того бідуємо й захлинаємося у власному поті! — гукали маси.

— Нам далася в знаки колоніяльна політика капіталістів, — додавали свідомі.

— Дітей поженуть на убій, харчі заберуть, виснажать надмірною працею, обкладуть подвійними податками, — додавали агітатори.

— Ми не хочемо воювати! — кінчали всі...

Европейські військa не втручалися.

Зважаючи на момент, вони боялися викликати вибух раптового повстання. Вони відійшли за місто й отаборилися за стіною гармат, давши волю народньому гніву варитися в власному соку.

Але вже, — спочатку непевно й несміливо, а дедалі голосніше й певніше, — з натовпу виринали заклики:

— До зброї! Смерть европейцям!

— Індіє повстань! Час наспів!

Кремезні індуси здіймали руки д'гори, наче прикликаючи в поміч мовчазне небо. Подекуди почала бряцати й зброя.

— Йдемо війною на англійське військо!

— Не дамось у війну!..

Комунари стали перед неможливістю скористати масовий запал. Насамперед в безладній стихії вони не могли звязатися з тубільцями — комунарами. Їхній европейський вигляд відрізняв їх від натовпу. Їм не вірили. Вже не одні очі глянули на них з ненавистю, не одна горлянка гукнула їм прокляття,

й не одна рука потягнулася до ножа, щоб з них почати бойню европейців. Довести свої заміри не було змоги в таких умовах. Брати участь, ба навіть, лишатися в демонстрації було небезпечно.

— Так чи инак ми мусимо скористатися з менту, — сказав Боб: — це початок революції. Треба тільки організувати це стихійне обурення.

— Але нам все-ж-таки не годиться зараз показуватися в натовпі. Наші партквитки у нас на чолі не написано, — зауважили товариші.

— Так, — згодився Боб: — зробимо ось що. Поділимося на дві частини. Кілька піде до табору імперіялістичного війська. Користуючися з свого европейського походження, ми наробимо їм шкоди. Вдавши з себе втікачів, ми залишимося там, і мусимо викликати заколоти серед салдатів, — причин до того є безліч. Далі — повстання проти свого комсоставу. Инша частина залишиться тут, звяжеться за всяку ціну з місцевими комунарами й стане на чолі повстанців — тубільців. В такий спосіб ми призведемо до об'єднання повстанців — тубільців з повстанцями — салдатами.

План був так тяжкий, як і простий. Але обговорювати його не було часу. Комунари в-останнє стисли руки й, присягнувши зустрітися лише в Радянській Індії, розійшлися у різні боки.

Одні — до табору інтервенських військ.

Инші — шукати тубільців — комунарів.

Боб рушив з останніми.

Розпечене тропічне сонце на блідому небосхилі саме зійшло на шосту годину по обіді. Ще година, — й місто мало пірнути в темряву нічного туману.

— Якщо ми до ранку не звяжемося з тубільцями, то завтра вже може бути пізно, — висловив побоювання Боб.

Товариші мовчки з ним погодилися. Кожний вперто клопотав собі голову, силкуючися дійти способу знайти місцевих комунарів.

— Я вважаю, — продовжував Боб: — що буде за найкраще вернутися на зазначені адреси в конспіративні кватирі. Надходить ніч, і очевидно домівки не стоятимуть порожні. Демонстранти напевне вернуть ночувати додому. А з ними вернуть і комунари.

Вихід, що його запропонував Боб, хоча і був гаданий, але одинокий. Товаришам лишалося погодитися на його пропозицію.

Обминаючи людні місця, комунари околишніми вулицями подалися на слободу, до халуп, де вони були зараз-же по свойому приїзді.

Гамір демонстрації відразу сюди ледве досягав. Але, що-ближче вони наближалися до слободи, то дужчали відгуки демонстрантських вигуків і співів. Кінець-кінцем стало очевидно, що згуки ці наближаються, що демонстрація простує саме сюди.

— Нам треба тікати, — порадив Гарі:

— Якщо ми здибаємося з демонстрантами, то, б'юсь об заклад, що вони приймуть нас не за класовим принципом, а за расовим.

Однак, товариші надумалися пізно.

В кінці широкого плацу, з-за рогу вже з'явилися передні лави натовпу. Натовп простував на слободу. Попереду лав джигітувало кілька вершників.

Присутність людей в порожній слободі відразу зупинила увагу демонстрантів. Товариші не встигли заховатися за ближні халупи, як вершники з голосними викриками кинулися до них.

— Нас троє, боронитися однак безглуздо, — наспіх кинув Боб: — будемо сподіватися, що вони порішать з нами не відразу й дадуть змогу поговорити з провідцями, а між ними мабуть є комунари.

Цієї мити вершники наскочили на товаришів і оточили їх щільним кільцем. З їхніх облич видно було, що побоювання Гарі мають підставу.

З прокльонами притиснувши товаришів до тину, індуси вимахували нагаями, ладні почати лупцювати. З їхніх уривчастих, погрозливих лайок Боб, що не знав індуської мови, зрозумів одне: індуси мають їх за салдат інтервенської армії, за собак-европейців, і збираються тут-же покінчити з ними самосудом.

Індуську мову знав лише третій з комунарів, Джім. Силкуючися перекричати десяток озвірілих індусів, він почав запевнювати їх. Індуська мова зразу зупинила наскок тубільців. Але згодом їх злість ще більше зросла. Тепер вони були певні, що це европейські салдати, що навчилися за час свого перебування в Індії їхньої мови. У відповідь на виправдування Джіма, двоє з них дужо оперіщили його нагаями. Бідний Джім впав голічерва й зойкнув від страшного болю. Його зойки додали кінночикам охоти. З дикими

вигуками вони кинулись на товоришів і почали їх періщити вздож і впоперек. Марно Боб силкувався видертися за коло кінських ніг і втекти до демонстрантів, де він скоріше сподівався знайти захисток. Кінські копита топтали його, а на голову й плечі падали раз-у-раз пекучі удари сирових нагаїв. Він бачив, як демонстрація пройшла повз них і, звернувши за ріг плацу, зникла.

Заливаючися кров'ю, не репетуючи вже, а лиш хрипучи, ледве тримаючися на ногах і раз-у-раз падаючи, нещасні товариші ще силилися благати розлютованих індусів. Але ті були немилосердні, й видно було — періщитимуть бранців до смерти.

— Ми комунари! — хрипіли напівмертві товариші:— Ми вороги інтервенського війська. Ми ваші друзі!

Але все було марно. Нагаї що-разу з більшою силою падали на їх плечі...

Тоді, вже гублячи останні сили, Боб витяг з потайної кешені червоний partквиток:

— Ленін! Ленін! — прохрипів він з останніх сил, размахуючи партквитком.

Ленін! — і непритомніючи впав на тіло вже зомлілого Гарі...

Тієї-ж мити лупцювання й дикі вигуки припинилися. — Зомліваючи Боб спостеріг, як вершники хутко скочили з коней і кинулися до них, збентежено лопочучи: — Ленін... Ленін...

Отямився Боб од страшного холоду. Він увесь був мокрий. Високий суворий індус ритмічно лив

йому на голову воду, а другий старанно обмивав закривавлену, пошматовану шкіру.

Боб хотів ворухнутися. Все тіло боліло й пекло. Він застогнав крізь зуби.

Старший індус залишив лити воду й нахилився до нього. Він обережно взяв Боба за плечі й допоміг йому сісти. Потім наблизив до обличчя Боба своє й зазирнув йому глибоко ввічі.

— Ленін? — спитав він болісно, й голос його затримтів:—Ленін?..

— Ленін, — ледве чутно відповів Боб.

На тмяних очах індуса блиснули сльози й потекли по старечих, зморщених щоках. Руки його, що тримали Боба за плечі, затримтіли й сива голова немічно захиталася. Старий індус плакав.

— Ленін, — вимовив він ще раз, складаючи навхрест руки й спускаючи голову. Потім заговорив до Боба ламаною англійською мовою:

— О чому ви не сказали відразу ,що ви Ленінці? Да простить нам небо наш лихий вчинок!

Боб кволо всміхнувсь. Він відшукав руку індуса й яко мога міцніше стиснув її:

— Ти Ленінець, діду?

Потім підніс зашкарублену дідову руку до вуст і поцілував її. До горла йому щось підкотилося...

Дужий велетень Боб відчув, що зараз заплаче...

Решта індусів з винуватим виглядом ходили довкола Гарі й Джіма та старалися чим сила догодити їм. Вони обливали й перев'язували їхні рани із зручністю й лагідністю досвідченої сестри — жалібниці...

За годину товариші опанували себе й змогли говорити з індусами про справу.

Виявилося, що демонстранти, озброївшися, пішли на інтервенські війська й отаборилися проти них. Зі сходом сонця повстанці мають вдарити на салдатів і, — або розчавучити їх своїми грудьми, або полягти за волю Країни.

— Наші провідці оголосили Індію Радянською Країною, — закінчив доповідь кремезний молодий індус: — Ми самі будемо владою! Так, — як в країні Леніна.

Боб захвилювався. Він настоював, щоб їх негайно відправили до лав повстанців і дали змогу побачитися з проводирями повстання.

— Ми маємо до них доручення з країни Леніна.

Але індуси відмовилися перевезти зараз товаришів у табор повстанців.

— Ви ще надто слабі, щоб труситися на конях. Ви можете вмерти, й тоді працюючі Індії не простять нам нашого лиходійства.

Нарешті погодилися на тому, що двоє індусів поїдуть до повстанців і привезуть когось із проводирів. На всякий випадок Боб написав кілька слів і передав їх з паролем.

Вершники поскакали. Комунари залишилися з трійкою инших індусів.

Кремезний молодий індус, очевидно найрозвиненіший і свідоміший за инших, повів з комунарами розмову. Він розповідав про місцеве життя, про утиски інтервентів, про боротьбу з ними, про часті заколоти.

Він скаржився на лиху колоніяльну політику місцевого врядування.

— Я також комуніста. Я також Ленінець, — запально кричав він: — Я візьму зброю й буду різати всіх англійців, всіх европейців, які не мають листа від Леніна.

Листом від Леніна він називав партквиток.

— У мене нема листа від Леніна, — бідкався він: — Але коли ми розіб'ємо европейців, ми підемо до Країни Леніна й дістанемо там цих листів. Богато з наших уже мають такі листи. Але насамперед треба вирізати всіх англійців, всіх европейців.

Боб устряв у розмову:

— Ви не зовсім ясно усвідомлюєте собі стан річей, товаришу, — сказав він: — чому ви так огулом берете всіх европейців? У вас буяє расова й національна зненависть, а класової лінії нема. І потім, як довела нам сьогоднішня демонстрація, якої ми були свідками, ви не досить ясно розумієте організацію повстання й ролю в ньому Компартії...

— О? — здивовано звів брови індус.

— Я говорю про ролю Компартії в стихійному повстанні неорганізованих мас. Компартія мусить відогравати організуючу ролю, а сьогодні...

Індус ніяково кашлянув і непорозуміло оглянув товаришів.

Гарі весело зареготавсь:

— Боб, ти дурак! Хіба-ж можна говорити такими газетними фразами?

Боб засоромився й почав висловлювати свої думки мовою зрозумілішою для політично - неграмотного тубільця:

— Індусам треба своїх пузанів потрусити. А з'єднавшися з англійськими салдатами й робітниками, битися з всесвітнім панством. Тоді лише Індія звільниться від ярма богатіїв і прилучиться до инших робочих країн.

Розмови точилися до ранку. Товариші вже починали турбуватися. Нарешті, коли на крайнебі блиснула червона смуга — вістун тропічного дня, — під вікнами халупи зачулося тупотіння кінських копит.

Халупа відразу наповнилася людьми. Приїхало чоловік двацять. Тут були й англійські й російські запільні робітники, були тубільці — комунари, були й некомунари, — індуські популярні ватажки й проводирі.

Після короткого, дружнього привітання, повстанці розпочали нараду. Треба було обміркувати план боротьби. З околишніх міст і селищ вже одержано звістки про те, що повстання розпочалося скрізь, що повстала поголовно вся Індія. Але повстанці мали обмаль зброї, а ворог, хоч і не численний, був добре озброєний, а голівне — мав отруйні гази, про яких індуси багато начулися й боялися. Жадних засобів оборони проти газів не було. Якщо англійці вживуть газів, то все повстання загине, загіне й нарід.

Але зараз - же в нараді виникли суперечки. Старі індуські ватажки не хотіли нічого чути, — вони хотіли одного: знищити всіх не індусів, всіх чужоземців.

Вони хотіли визволення й священної національної війни. Марно індуська молодь — комунари — з комунарами европейцями силилися їх переконати й довести потребу не національної, а класової війни. Це тільки розпалило їх і вони з ненавистю почали вже поглядати на комунарів-европейців.

Індія для нас, для індусів! — гукали вони: — жадного чужоземця не мусить лишитися в живих!

— Зачекайте трохи, — переконував їх Боб: — ви побачите, що англійські салдати самі повстануть проти своїх старшин і прийдуть нам на допомогу.

— Нам не треба братовбивчої війни, — піддержували його тубільці — комунари.

Але діди були вперті:

— Поки ми чекатимемо, вони видушать нас газами, — доводили вони.

Товариші починали побоюватись за хід подій.

А з англійського табору від комунарів, що пішли туди, жадних звісток не було.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ.

XXII

ДЖОЙС, ЮБЕРАЛЕС І ТОМ БАЛАКАЮТЬ

Джойс подзвонив, і викликав до телефону Тома.

— Гальо, Томе! — нехай вас не дивує, що я довідавсь номер вашої конспіративної кватирі ...

— Джойс? — Жваво запитав Том, і поривався щось сказати ще, але Джойс його попередив, підкреслено зауваживши:

— Я говорю з кабінету містера Юбералеса. — тому ви можете говорити зі мною «принаймні щиро».

— Вітайте від мене старикашку й перекажіть йому, що я обов'язково буду на його похороні, — пожартував Том.

Містер Юбералес, що слухав у додаткову трубку, аж підскочив у фотелі, й злісно скрививсь:

— Хам! Нахаба, — вилаявся він: — зовсім недотепні жарти.

Джойс зареготав, і весело відповів Томові:

— Містер Юбералес дякує вам за вашу гречність... Але залишимо жарти, — я маю до вас важливу справу:

— Я слухаю, — також серйозно відповів Том.

— Справа дуже серйозна, — зауважив Джойс: — я звертаюся до вас, бо вона однаково обходить усіх громадян Америки...

— Ну! — нетерпляче перебив його Том.

Тоді Джойс, многозначно підкреслюючи кожне слово, переказав Томові звістки, що-йно одержані від секретних агентів:

— Ми маємо відомості, що на протигазному заводі, заводі що виробляє протигазні машкари, заходами Компартії готується заколот і страйк. Ви розумієте, що це значить у той час, коли війна з СССР уже почалася? Якщо протигазний завод стане, то, в разі нальоту сесерівських аеропланів з отруйними газами, ми всі, незалежно від приналежности до тої чи иншої партії, загинемо! Ви розумієте, що в спокою на протигазному заводі однаково зацікавлені всі громадяни Америки?.. Мені здається...

— Я зрозумів вас, Джойсе, — многозначно зупинив його Том: — я вас прекрасно р о з у м і ю, і знаю ч о г о ви від мене хочете. Будьте певні, що я чинитиму так, як мені підкаже революційне сумління...

— Але... — почав Джойс...

— Вибачте, — перепросився Том: — Я мушу в цій справі віддати нагального наказу.

І відвернувшися од телефону, Том стурбовано кинув Уптонові:

— Зі слів Джойса видно що ті суки через своїх шпиків вже довідалися про наші заходи на протигазному. Треба вжити всіх заходів, як-найскоріше.

Потім наказав коротко секретареві:

— Зараз-же перекажіть комітету протигазного заводу, щоб оголосили страйк...

Містер Юбералес, що почув останні його слова в свою додаткову трубку, зблід, як мрець:

— Ви чуєте, — промимрив він, конвульсійно чіпляючися за руки Джойса: — він наказує страйкувати?

— Так, — недбало відповів Джойс: — я чув це.

Заклопотаний вигляд Джойса остаточно переляка в Юбералеса. Він благаючи склав руки й трохи не заплакав:

— О, містере Джойсе, ви так вдало ліквідували заколот в Ейджевуді. Вся надія на вас. Ви мусите поїхати зараз-же до протигазного заводу й полагодити справу. Вся Америка, ввесь світ цього вимагає від вас.

— Але в Ейджевуді становище й зараз серйозне, ви не зуміли довести моє діло до кінця, — криво всміхнувся Джойс.

— Так, — зітхнув містер Юбералес: — але що-ж я маю робити? Російські князі й графи не виправдали наших надій. Що тільки розпочалася війна, вони всі покидали Ейджевуд, і потяглися на фронт. Це так зрозуміло, що вони не хочуть, як кроти, сидіти в Ейджевудських льохах, а прагнуть іти в перших лавах визволителів рідного краю. Це так красиво. Та й, правду кажучи, нам це потрібно — вони найкращі бойці. Для вас-же не секрет, що ми не можемо жадного з наших пілотів відрядити в нальот на СССР. Що тільки він сяде на машину, як уже не вертається,

й лишається в СССР... Зараз трохи не всі емігранти вже на фронті, й замість їх до Ейджевуду доводиться приймати звичайних робітників. Ох-хо-хо-хо, — тяжко зітхнув Юбералес, кінчаючи свій монолог.

До кімнати ввійшов без докладу кур'єр:

— Радіозводки за сьогоднішній ранок, — одрапортував він.

Містер Юбералес забув свої турботи, й, як хлопчик, підскочив, хапаючи папери. Джойс виявив не менше зацікавлення. Поглядаючи з-під брів на кур'єра, він нетерпляче кривився, поки містер Юбералес тримтячими руками розривав полотняні конверти. Відіславши кур'єра Юбералес нашвидко перебіг очима рапорти:

— СССР... Наступ розпочато... вжито найлегших, слабих газів... паніка... Африка... чорні тубільці відмовляються мобілізуватись до військ... — Ах, чорні негідники! — ображено скрикнув Юбералес... Коли пробували силоміць примусити їх, відповідають збройним повстанням...

Руки Юбералеса несило впали

— Ви бачите, ви бачите? — приплакав він: — так скрізь... по всіх країнах... ці дикуни просто неможливі! Ну, що нам з ними робити?

— Ви забуваєте, що у нас є гази, — дорогий містере Юбералесе: — Що значать їхні збройні повстання проти наших газів? — всміхнувся Джойс.

— Да, да, правильно, ви мене заспокоюєте. У нас є гази... Ми непереможні!.. Ці різнокольорові дурн понюхають трішки, й заспокоються... Це чудові ліки

Джойс зупинив радісний настрій Юбералеса. Скоса глянувши на двері, — чи щільно вони зачинені, — він, принизивши голос, запитав: — Я бачу в вашому кабінеті нову людину. Що це за хлопець? Мені щось знайоме його обличчя. Чомусь здається...

— О, навряд, щоб ви його знали, — заперечив Юбералес: — Я й забув перед вами похвалитися. Це — мій новий секретар. Це просто находка. Він чужоземець. Чи чули про таку країну — Україну? Так от він — українець. Нащадок славетного українського проводиря. Колись ми його піддержували в визвольній боротьбі. Але, — містер Юбералес зітхнув: — його боротьба скінчилась невдало, й він був змушений емігрувати. Це — його син. Він поневірявся тут. Працював у Ейджевуді. Звідци я його й дістав. Чудовий робітник. Ввесь так і горить зненавистю до всього, що на колір червоне. Людина найпевніша. О, цей не продасть! Наймення його — Петлюрисько.

Але Джойс уже не слухав Юбералеса. Містер Петлюрисько, — нащадок славетного предка, — його вже більше не цікавив. Він поринув в радіограми. Юбералес теж зачитався ними.

— Чудові, чудові, чудові, — приспівув, він швиденько переглядаючи решту звітів, що подавали приблизно такі-ж відомості про инші країни: — Треба буде подзвонити військовому міністру — нехай дасть наказа їх трохи побризкати...

Це цілком його заспокоїло, й з кожною сторінкою його обличчя ставало раз-у-раз ясніше й веселіше. Він навіть прицмокував.

Але на останній сторінці настрій його різко змінився. Він перестав прицмокувати, обличчя його витягнулося, челюсть одпала й очі вилупилися, загрожуючи вискочити з орбіт:

— Індія!.. Індію! . прогляньте Індію, — прохрипів він, простягаючи папери Джойсові й випускаючи їх додолу.

Джойс підхопив папірець і прочитав:

Колоніяльне військо відмовляється виступати проти повстанців. Салдати повстали. Салдати заарештовують й обезброюють офіцерів. Були випадки самосудів. Деякі частини братаються з тубільцями, викинувши червоний прапор. Склади зброї в їхніх руках. О 12 годині ранку звязок з колоніяльними військами перервано. Жадна з державних колоніяльних установ не відповідає. З торговельних підприємств линуть одна по другій шалені радіограми з благанням врятувати від своїх і тубільних бунтарів.

Джойс зімняв папер і жбурнув його на підлогу:

— Починається, — прошепотів він.

— Свої... в нашому війську заколот... наше військо... — проскиглив Юбералес: — Що-ж далі?..

— Далі? — перепитав Джойс: — далі, — чекайте бунтів у військові тут, і на есесерівськім фронті... У всякому разі нам треба забезпечити себе протигазами... Я йду на протигазну фабрику.

Він рішуче підвівсь

Ви думаєте вже треба рятуватись? — зблід Юбералес і хутко додав:

— Ідіть, ідіть, — благословив він Джойса: — ви врятуєте нас. А я тимчасом скличу військову раду.

Юбаралес взявся до телефону. Джойс вийшов щільно причинивши за собою двері.

Але, якби він не щільно причинив двері й озирнувся назад, то побачив-би, що при його виході захиталися порт'єри на протилежних дверях — тих, що вели до кімнати особистих секретарів Юбералеса. І якби Джойс замість вийти, відхилив би порт'єру тих дверей, то очевидно здивувався-б...

У запільному штабі комунарів панувало піднесення... Звіт, що його перечитав Юбералес і Джойс, одержали й там. Це було те, чого ЦК чекало довгі роки.

— Час наспів! — гули комунари: — поневолені стихійно повстають!

Том нашвидку докінчував віддавати накази.

Сотні товаришів виходили, поспішаючи в Ейджевуд, протигазний завод і робітничі райони. Інструкції всім давалося однакові й короткі.

Безперестанку працювало радіо й телефони.

Всеамериканський Ревком поквапливо збирався на нараду. Один по одному входили товариші й коротко інформували про стан своїх організацій і районів. На вустах у всіх було лише кілька слів.

І найчастіше чутно було:

— Ейджевуд.

Останні товариші з Ейджевуду вийшли.

Том гукнув їм навздогін:

— Я буду там через 3 години. Очевидно там буде й Джойс.

— Отже, — звернувся він до товаришів, що вже нетерпляче чекали початку наради: — Отже, завтра наш Ревком оголошує себе не запільною організацією, а Америку Радянською.

— Значить? — злетіло відразу зо всіх уст: — Збройне повстання?..

— Сьогодні вночі! — докінчив Том.

В цей час Джойс увійшов до перукарні.

— Мені треба, щоб мене не пізнали, — попросив він.

Перукар, що звик до всяких несподіванок, байдуже почав перебирати перуки, бороди й вуса...

XXIII

НАПОГОТОВІ

На цей раз Нью-Йорк був дивно тихий. Ні бренькіт трамваїв, ні говірка перехожих, ні вигуки вуличних продавців не порушували напруженого спокою завжди галасливих вулиць. Лише автомобільні сирени инколи розрізали незвичайну тишу сатанинським реготом, та сюрчки поліцаїв несміливо перегукувалися з перехрестя до перехрестя.

Мовчазність динамічного міста вражала й лякала.

Ще кілька годин тому вулицями нісся потік людської енергії, стукотіли машини фабрик, клацали шрубики всіляких автоматів...

Але ось фабричні гудки в-останнє три рази проревли фініш, і енергія міста припинила свою роботу...

Заводи стояли.

Лише на околицях міста курилося кілька димарів: — то, за потрійною стіною військової сторожі, продовжували свою працю військові заводи.

Вулицями, дзвінко бряцаючи копитами по лункому бруку, туди й назад шпацирували ватаги поліцаїв. Инші ватаги ходили з будинку в будинок, і вицаїв. Инші ватаги ходили з будинку в будинок, і вишукували там мешканців, що так раптово відмовилися постачати місту свою енергію.

Але їх труси й шукання були марні.

Робітництво залишило свої житла, й вийшло за місто, отаборившися в чотирьох кінцях, чотирма загрозливими таборами. Туди вони віднесли й енергію міста. В таборах панувало піднесення й гамір.

— Влада Радам! — висіло там у повітрі.

Довколо робітничих таборів щільним кільцем залягли шереги салдатів, що їх лиця виказували їх не тутешнє, а заокеанське, очевидно — слав'янське, походження. І так стояли ці два мури один проти другого, й мовчки, насупившися, дивилися споглядаючи, вичікуючи й стежучи за кожним рухом супротивника.

Війська очікували розпорядження уряду, що, через брак енергії, позбавлений змоги переговорюватися по телефонах, телеграфах і радіо, — зносився

по-між себе дикунським способом — через кур'єрів і гонців. Це, очевидно, гальмувало справу вирішення уряду, й тому військові перебувати в стані вичікування, за всіма даними, належало ще досить таки довго.

Війська злісно поглядали на тісні лави продуцентів енергії. А ті в свою чергу однаково люто позирали на хмари диму, що куйовдивсь з димарів військових заводів...

В цей час якийсь невідомий з рудою борідкою вже протягом кількох годин марно поривався пройти через щільні шереги охорони довкола військових заводів, і добутися в середину. Він нервово похожав з двацятю фальшивими паспортами в кешенях, не наважуючися пред'явити якийсь з них...

До охорони довколо протигазного заводу підійшов инший невідомий, — з чорною борідкою й в круглих окулярах. Начальникові варти видався підозрілим його зовнішній вигляд. Він попросив перепуску. Невідомий простягнув йому картку й сказав дві слові. Начальник варти засяв, як сонце, і переломився на двоє. Невідомий спокійно перейшов через потрійну охорону сторожі й безперешкодно зник за брамою. Невідомий з рудою борідкою заскреготів зубами й, жбурнувши в рівчак двацять паспортів, також направився до начальника сторожі.

В цей час другий невідомий вже ввійшов у подвір'я заводу. Йому з укліном, запобігливо вказали кабінет адміністрації.

Він підійшов до дверей, озирнувся, і, коли побачив, що поблизу нікого немає, шмигнув у бік, і зник в коритарі, що вів до цехів заводу.

В упаковочному цесі він підійшов до крайнього вальцовщика й сказав йому дві фрази. Вальцовщик не глянув у бік невідомого й мовчки пішов праворуч. Невідомий пішов ліворуч... Але через п'ять хвилин невідомий, вальцовщик і ще троє робітників зібралися в кутку за скринями.

Вальцовщик швиденько кинув:

— Засідання Повстанкому протигазного заводу вважаю за відкрите. — Потім, звернувшися до невідомого, запитав: — ти звідки товаришу?

— Я з дорученням від ЦК, — простягнув йому невідомий картку.

— Викладай, — заохотили його слухачі.

— Невідомий не примусив себе просити, й почав:

— Ваш завод має стати через півтори години, точно о 7-й. Тримайте ввесь час рад'озвязок з Ейджевудом. Уряд дасть своє вирішення не раніш, як через дві години. Через півтори години кутній табір робітників вчинить стрілянину, й зверне на себе увагу вашої сторожі В цей-же час ви мусите знищити внутрішню сторожу й заволодіти міною. Над горішньою вежою ви тоді викинете червоний стяг. Тоді війська зрозуміють, що міна в ваших руках, і ощажаючи своє життя, не гаючися втечуть з околиць заводу, а допомога поверне назад і теж закиває п'ятами. Коли стяг замає над вежою, а це мусить бути — ч в е р т ь н а в о с ь м у, — припине роботу й захопить міну

Ейджевуд. Тоді до вас уже не зможе підступити жадна собака. У вас все готове? — запитав він, кінчаючи свою мову.

— Все, — відповіли всі четверо враз: — На кожного внутрішнього вартового буде троє наших. Біля міни всі наші.

— А непевних богато?

— На кожного непевного двоє наших. Однак таких, що вагаються, дуже значний відсоток.

Невідомий похмурився.

— Це зле, — скривився він: — Але ви можете сказати їм, що уряд виніс постанову всі протигази роздати лише буржуазії, робітникам - же не видавати. Ви також можете збрехати, що сесерівська аерофлота вже перелітає океан і, за короткий час, буде тут з хемічною атакою. До того - ж розповісти, прикрасивши, про хемічну атаку імперіялістичної армії в ССРР.

— Щасти - ж нам! — закінчив він: — будьте готові.

— Завжди напоготові! — відповіли члени повстанкому.

Невідомий вийшов. На його вустах грала посмішка. Він розглядав червону картку, що пред'явив комунарам:

— Три на одного, й два на одного, — засміявся він: — сили виявлено, що й треба було довести.

Перед дверима адміністрації він зупинився й постукав. Двері відчинилися й назустріч йому встало десяток чоловік з револьверами напоготові.

— Гальо! — всміхнувсь невідомий: — Не пізнали?

Обличчя всіх раз'їхалися в радісну посмішку.

— Це ви? — Просяв директор заводу, простягаючи невідомому замість руки револьвер.

— Ну? — оточили його инші.

— Все гаразд, — сказав невідомий: — викликайте допомогу на чверть на восьму.

— А раніше?

— Ні в якому разі! Це стурбує робітників, вони догадуватимуться, що їхні плани відкрито.

— Гаразд, — погодилися всі.

— Невідомий вийшов, пройшов через кола салдатів із слав'янськими рисами облич, і, завернувши за ріг, сів у авто:

— Ейджевуд! — наказав він шоферові.

XXIV

МАСКАРАД

Порт'єри других дверей в кабінеті містера Юбералеса заколивалися тому, що людина, яка ховалася там підчас всієї розмови Юбералеса з Джойсом, хутко шмигнула до кабінету особистих секретарів, скоро тільки Джойс намірився йти.

Містер Петлюрисько — один з особистих секретарів Юбералеса — був дуже вражений розмовою, що йому пощастило підслухати. Він заклопотано забігав по кімнаті, нервово торкаючи волосся й лаючися мовою своїх предків. Протягом двох хвилин він разів п'ять глянув на годинника й що - разу додавав не американський вираз, що на мові його предків звався—матюк.

Було очевидно, що його нервувала саме повільність руху стрілок годинника.

Тому, коли в кімнату ввійшов містер Романисько — инший черговий особистий секретар Юбералеса, що оце прийшов на зміну, — містер Петлюрисько трохи не задавив його в обіймах, і, нашвидку передавши йому які-були справи, схопив шляпу й вибіг.

Насамперед він забіг до першої-ж телефонної будки й викликав якийсь номер. На досить таки нечемний запит — хто говоре — містер Петлюрисько порився в задній кешені витягнув папірець і, знайшовши там потрібний йому його особистий номер — сказав його в телефон.

Після цього дальша розмова провадилася не тільки у ввічливих, а навіть привітних і дружніх тонах...

Але містер Петлюрисько почув мало відрадного Виявилося, що всі вже вийшли й розійшлися по заводах. Жадних інструкцій ніхто йому дати не зміг. Тоді він вирішив чинити на власну відповідальність і з власної ініціятиви.

Містер Петлюрисько вибіг на вулицю й насамперед зайшов до перукарні. Там він прибрав иншого вигляду.

Поглажуючи борідку, він вийшов на вулицю, і сів у авто. Авто рушив. У напрямку до протигазного заводу, й зупинився, не доїжджаючи, за рогом.

Містер Петлюрисько скочив на землю, й зник.

Але шоферові не довелося його довго чекати. За 5-ть хвилин він вернув, розплатився з шофером, і пішов далі пішки, на цей раз прямуючи у напрямку до Ейджевуду. Пішки він пійшов навмисне, бо сподівався зустрітити по дорозі когось з відповідальних осіб, у якої він взяв-би інструкції.

Містер Петлюрисько біг, озираючися по боках, стараючися прийти яко-мога швидче й в той-же час не проґавити когось по дорозі. Це не було тяжко, бо вулиці були порожні й кожну людину видно було за квартал.

Однак нікого з потрібних йому людей містер Петлюрисько не зустрів. За дві-ж гони до Ейджевуду його випередив авто. В авто промигтіло обличчя, що видалося йому знайомим. Містер Петлюрисько ще раз заскреготав зубами. Добрих п'ять хвилин він потратив на те, щоб вилаятися й знайти авто. Знайшовши, він тицьнув шоферові якусь картку й погнав його до Ейджевуду, навздогін попередньому.

Довколишнє потрійне коло сторожі безперешкодно перепустило містера Петлюриська до зовнішніх мурів Ейджевуду. Начальник внутрішньої варти співчутливо на нього поглянув:

— Я не радив-би вам, — сказав він: — іти туди. Там дуже неспокійно. Робітники знову баламутять. Неспокій зовні турбує їх. Нам довелося спустити залізні мури й ізолювати їх від зовнішнього життя. Це їх остаточно зірвало. Вони мітингують, — зареготався він: — Але лобом нашим залізних мурів не проб'ють. Однак потрапити до них я зовсім не бажав-би Звичайно, коли маєте якесь доручення, то можете пройти потайним ходом. Допіру пройшов туди містер...

Але містер Петлюрисько не слухав його. Він швидко потайним ходом подався в серце Ейджевуду.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

ОСТАННІЙ ЕЙДЖЕВУД

XXV

У метрополітені було незвичайно тихо. Крицеві герметично закуті вагони без вікон і дверей, що раніш безупинним ланцюгом кружляли спіральною тунеллю довкола вертикальних майстерень, спускаючися в нижні — горизонтальні, тепер застигли, й бовваніли блискучим гадом у півсмерку. Широка голівна тунеля, що вела до горизонтальних цехів Ейджевуду й виходила у центральну залю, впиралася тепер наприкінці в суцільний крицевий мур, що щільно заслонив вихідний отвір, й таким чином відрізав цехам сполучення із горішньою частиною й виходом.

На хвилину холодний півсмерк розсіявсь. Крицевий мур відбив вузенький промінь червоного світла. Це зайнялася лямпочка при дверях внутрішнього ліфту. Глухо задудонів мотор. За мить клацнули дверці, й в смузі блідого світла з'явилися дві постаті: одна директорова, друга — невідомого чоловіка з руденькою борідкою. Вони підійшли до муру.

Рудий припав вухом до холодної криці. Сорокасантиметрова броня гула на низькій ноті,

відбиваючи потойбічний гук. У центральній залі шумувало море людських голосів. Директор також приклав вухо до муру—резонатору. Обличчя його було бліде, очі перелякано бігали.

— Ви чуєте? — схопив він рудого за руку, говорячи чомусь пошепки: — їх настрій підвищується! Є загроза...

— Але-ж цього муру їм не зрушити. Ми то з вами в небезпеці,—перепинив його Рудий: — Покажіть-но мені краще, де тут у вас потайні двері?

Директор похапцем кинувся до бокової стінки. Намацавши один з шрубів, він злегка повернув його. Стінка розсунулася, відкривши широке, чорне провалля.

— Сюди, — прошепотів директор:—Коли вертатимете,—повернете такий-же з того боку, п'ятий від бантини. Ось він.

Директор старанно продемонстрував спосіб відкривання й закривання потайних дверей. Після цього рудий впірнув у чорне провалля, й причинив за собою потайні двері...

Іти в темноті довелося не довго. Швидко замаячило світло, й ще за хвилину він уже був у центральній залі.

Величезне помешкання центральної залі гуло, як вулик. Крицеві мури відбивали голоси й кидали їх безліччю лун під стелю. Тисячі засмальцованих робітничих постатів згрудилися тісним натовпом. Від краю до краю було видно лише скуйовджені голови й спітнілі чола. Цієї хвилини встановилася

тиша. Всі зори були на трибуну. Очі горіли. Тисячі кулаків підіймалися раз-у-раз по-над морем голів і, загрожуючи, спускалися. Натовп ледве здержував свій запал, стежучи за словами й рухами промовця.

Рудий відразу оцінив загальний настрій. Він був доведений до крайніх меж напруження і кожну мить загрожував вибухом. З задоволеною посмішкою він просунувся ближче.

З трибуни промовляв високий, стрункий чоловік з невеличкою чорною борідкою. Промова його була запальна й коротка. Натовп з ентузіязмом реагував на його заклики. Але, що тільки Рудий дібрав змислу в словах чорнявого як задоволена посмішка враз зникла з його лиця. Натомість він заскреготів зубами. Таких слів він аж ніяк не сподівався почути з вуст чоловіка з чорною борідкою. Він здивовано глянув на кількох відомих йому комунарів, що оточували промовця й очевидно цілковито з ним погоджувалися. Розштовхуючи тісні ряди робітників, рудий рішуче попрямував до трибуни.

— Повстання охоплює ввесь світ! — гукав промовець:—за останніми звітами імперіялісти зосталися навіть без колоніяльного війська. Остановка лише за військовими заводами, й насамперед—за Ейджевудом. Коли повстане Ейджевуд, остання зброя фашистів буде в наших руках! Без газів імперіялісти немічні, як діти... Повстанський рух іде організовано під проводом Компартії. Я прийшов переказати вам останній наказ ЦК: ч в е р т ь н а в о с ь м у ми мусимо вивісити над Ейджевудом Червоний Стяг.

Крицеві мури задзвеніли й ревом лун відповіли на вибух вигуків ентузіязму.

Рудий вмить був уже поруч з промовцем.

— Товариші! — гукнув він. Але його вигук загубився в загальному гамірі.

— То-ва-ри-ші!.. ще дужче гукнув він і, схопивши дзвоник, закалатав на всю силу.

На нього звернули увагу. Авдиторія помалу затихала. Всі зори із запитанням і здивованням зупинилися на його розпатланій постаті.

— Товариші! — втретє гукнув рудий, коли в залі встановилася така-сяка тиша: — Я говорю від імени ЦК, товариші. Все, що сказав попередній промовець, безперечно відповідає дійсності й постановам ЦК. Я сам прийшов сюди, щоб сказати теж саме. Але зараз я закликаю не вірити цим словам. Не вірте їм! — повторив він: — Я сам не розумію в чім справа. Очевидно вороги довідалися про думання ЦК, й використовують його постанови з метою провокації... Бо цей громадянин — провокатор!

У першу мить натовп занімів. Але наступної хвилини крицева стеля заколивалася від вибуху протесту й обурення. Було ясно, що словам рудого не ймуть віри.

Промовець здивовано поточився назад...

— Містер Петлюрисько? — остовпіло прошепотів він: — містер Петлюрисько — особистий секретар Юбералеса?

І схопивши рудого за комір, він гукнув на ввесь голос, —

— Товариші, це — загримірований шпик! Це... — він не докінчив і швидким рухом відірвав рудому бороду. Це дало змогу тому звільнитися з його цупких рук. Він скочив на катедру, лишаючи в руках промовця й вуса.

— Ви можете вірити мені! — закричав він до залі, й замаяв у повітрі рудою перукою, яку що-йно також зірвав з своєї голови.

Приголомшений натовп відсахнувсь.

— Сім!.. — розітнувся одностайний вигук здивовання з тисячі грудей.

— Так, не містер Петлюрисько, а Сім, — звернувся до промовця колишній рудий: — Російський комунар Сім, що, видавши себе за українського емігранта, вступив робітником до Ейджевуду, й водночас, за дорученням повстанкому, прикрившися ім'ям українського контр-революціонера й рудою перукою, втиснувсь в особисті секретарі Юбералеса!

— Ура, Сім! — рванули робітники.

— Бий провокатора! Смерть йому! — виринуло водночас.

Сім швидко глянув у бік провокатора. Той стояв, спокійно схрестивши руки на грудях, і привітно всміхався Сімові.

Тоді Сім рухом руки зупинив натовп, що загрозливо насувався на трибуну.

— Тепер я відкрию вам, хто провокатор! — гукнув він.

З цими словами він підскочив до промовця, що й досі всміхався, й схопив його за бороду й волосся. І те й друге зосталося у нього в руках...

— Містер Джойс! — тріюмфуючи скрикнув Сім, жбурляючи йому в обличчя перуку.

— Джойс!..

— Прокляття!

Сіма збили з ніг і відкинули на бік. Зрушуючи бар'єр і трибуну, натовп посунувсь до Джойса.

— Смерть провокаторові!

— Убить собаку — Джойса!

Давня ненависть вибухла з робітничих грудей, і бурним потоком проклять сколихнула стелю залі. Сотні мозолястих рук схопили за одяг Джойса. Десятки кулаків знялися над його головою:

— Смерть провокаторові! — Звис одностайний рев.

Джойс рванувсь. Але мозолясті руки цупко держали. Йому ледве пощастило звільнити одну руку. В очах його майнув жах.

— Стійте! — заверещав він: — одну хвилину! Одну тільки хвилину!

— Смерть! — відповіли тисячі грудей.

— Одну хвилину! — змолився він: — я все з'ясую

У вільній його руці з'явився червоний партквиток. Він розмахував їм над головами, силкуючися видертись з залізних обіймів.

Червона картка остаточно зірвала юрбу.

— Підлий провокатор! Ти вкрав цю картку з кешені замордованого тобою комунара й використовував її для твоїх кривавих провокацій!

Але в цей час Джойсові пощастило вислизнути з рук робітників. Він скочив на перекинуту катедру.

З одежі на ньому залишився лише комір. Голий, з розпатланим волоссям, закривавленим лицем, він стояв над юрбою й, розмахуючи руками, силився перекричати її своїм захриплим голосом.

Джойс гукав:

— На чверть на восьму призначено повстання! Це правда! Ви можете вбити мене зараз. Але чверть на восьму — повстання!

— Брехня! — відповів натовп: — Ти хочеш провокувати нас до власної смерти!

— Смерть йому! — перекотилося дзвінкою луною.

Але Джойс не вгамувавсь. Напружуючи останні сили, розриваючи горло, він гукав до посатанілого натовпу.

— Це не брехня! Це щира правда! Ви вб'єте мене зараз. Але чверть на восьму ви мусите повстати. В цьому нема провокації. В противному разі ви загинете!

— Але який-же сенс тобі, провокаторі, піклуватися за нашу перемогу? — враз запитало кілька чоловік.

Джойс ледве стояв на ногах. Кров, що текла з розбитої голови, заливала йому очі, стікала в рот. Він повернувся закривавленим обличчям до похмурих зорів робітників:

— Коли не вб'єте мене зараз, і до смерти дасте мені 15 хвилин, — я з'ясую вам усе. Усе вам стане ясне. Я відкрию вам правду. Але раніш — звяжіться з ЦК, чи протигазним заводом і перевірте мої слова.

— Він одбріхується! — гукнуло кілька запальних голосів: Його треба зараз-же вбити!

Але більшість уже починала вагатися. Слова Джойса переконували її. Вона пристала на його пропозицію.

Сім лютував. Він з запіненими вустами переконував товаришів не вірити, й розповідав подробиці розмов Джойса з Юбералесом. Обурені робітники грозливо насувалися на жалісливу, скулену постать голого закривавленого Джойса.

Нарешті повстанкому пощастило встановити лад.

— Ми завжди встигнемо розшматувати провокатора,—сказав голова: — багато часу ми не прогаємо, як запитаємо протигазний завод.

Натовп хмуро погодивсь. Кілька чоловік вдалися до радіо. Викликати повстанком протигазного було справою однієї хвилини. Щоб усі могли почути відповідь, голова включив гучнопромовець.

Через 5 хвилин гучнопромовець голосно подав відповідь. Обличчя всіх здивованно витягнулися й непорозуміло переглянулися. Гучнопромовець слово в слово переказав слова Джойса, й додав, що через півгодини вони виступають. Накінець повстанком протигазного закликав не вірити можливим провокаторам, що, довідавшися про цю постанову, старатимуться відвернути повстання, або прогаяти зайвий час.

Натовп вщух. Всі ніяково переглядалися, позираючи то на Джойса, то на Сіма.

— Хто-ж з них двох провокатор?

Сім скипів. Він, бризкаючи слиною й нервуючись, засилав прокльони на голову Джойса. Але натовп

вагавсь. З одного боку Джойсові не вірили, з другого боку — слова повстанкому протигазного кидали тінь на Сіма. Нерозбериха загрожувала затягнутися.

Джойс перший перервав загальне вагання. Він гукнув:

— Чверть на восьму Ейджевуд мусить повстати! Коли ви подаруєте мені 10 хвилин я розповім усе, й все вам стане ясне. І я, і Сім — ми обидва праві.

— Хай говоре,—почулись непевні голоси.

— Не треба слухати провокатора!—гукали инші.

Тоді голова повстанкому взяв справу в свої руки. Ставши поруч з Джойсом і пильно дивлячися йому ввічі, він почав говорити до нього:

— Містере Джойсе, робітництво довіряло вам, як нікому. Кілька років ви були проводирем професійного руху. І треба мовити правду, найкращим проводирем. Так було до війни. Але ви не виправдали нашого довір'я. Ви голосували проти робітничої резолюції. Мало того,—ви стали найщирішим приятелем і попихачем Юбералесів. Тепер ви хочете переконати нас в тому, що ви не зрадник і не провокатор. Відповідайте-ж чому ви не голосували за робітничу резолюцію з приводу війни? Але говоріть правду—однак за 10 хвилин ви будете мертві.

Натовп замовк. Було чутно, як тисячі робітничих грудей дихають напружено. Всі очі зупинилися на Джойсі.

Джойс трохи посунувсь наперед:

— Я прошу одного, — мовив він стиха, але виразно: — я прошу абсолютно вірити мені. За десять хвилин до смерти не брехатиму.

— Ну ?— нетерпляче підбадьорили його.

Джойс говорив дали.

— Якби тут був Том він ствердив - би мої слова. Й коли він прийде сюди за цих 10 хвилин, то я буду живий і реабілітований.

— Скоріше, без зайвих балачок, — розітнулися вигуки.

Тоді Джойс повів розмову коротко:

— Я був запільний робітник в стані капіталістів. І маю на це доручення політбюра. В партії є таємниці, які не виходять за Політбюро й лишаються таємницями навіть для инших партійців. Моє шпигунство в стані капіталістів надто важна справа, щоб про неї знало більше двох людей.

Залою перейшов недовірливий шепіт.

— Брехня ! — гукнув хтось.

Але Джойс вже опанував сибе й голос його забринів дзвінко й впевнено.

— Проти робітничої резолюції я не голосував. Навпаки я голосував за неї. Але на засіданні було лише два голоси за вашу резолюцію—мій і небіжчика Тіля.

При згадці про нещасного Тіля, натовп загув:

— Це ти вбив його злодіє !

Аде Джойс покрив ці вигуки, і голос його затримтів, коли він говорив далі,

— Не я його вбив. Трапилося жахливе непорозуміння.

Тіль попросив мою машину. Йому треба було їхати до Вашингтону, а в його авта вигорів бензин.

Якби він був живий, він посвідчив би мої слова. Присягаюся його пам'яттю, за яку я люто помщуся !..

Я настоюю, — ми вдвох голосували проти. Решта була за. Нас провалили. Коли все скінчилося, натовп почав обвинувачувати мене. Довести натовпові його помилку не міг ніхто. Иншим членам наради було вигідно, щоб панувала думка, наче остільки авторитетний робітничий проводир, як я, був за одно з ними.

В залі вибухнув регіт.

— Чому ти сам не спростував наклепу ? — глузливо запитав Сім.

Очі Джойса загорілися:

— От в тому то й річ ! — гукнув він : — я одразу зрозумів, що мені нема сенсу спростовувати цей наклеп. Навпаки, в інтересах нашої справи, мені вигідно було спровокувати себе перед робітництвом, і в такий спосіб увійти в цілковите довір'я буржуазії. Це дало мені змогу знати всі їхні заходи, передавати х до ЦК, й на кожному кроці їм перешкоджати. їПравда, цим на деякий час я втрачав довір'я робітництва, але бути в стані ворогів підчас боротьби —надто потрібно. До того - ж цим вчинком я обурював проти ради, провокуючи її, ту частку несвідомого, пацифистськи справокованого пролетаріяту, що ще вірив їй. І ви, товариші, самі знаєте, що жовте робітництво відсахнулося від своїх проводирів і перейшло до нас, тільки тому, що рада виявила своє справжнє обличчя. І це я своїми вчинками, сприяв виявленню її обличчя! Що-ж до голосування то, навіть, якби я голосував за, жадного злочину тут не було, бо однак — їх було

більшість. Війна однак мала й мусить відбутися. Вона потрібна, як остання крапля в сосуд суперечностів імперіялістичного світу й переходовий етап до світової революції.

Джойс замовк. Натовп стояв приголомшений. Жадна людина не знала чи йняти, чи не йняти віри словам Джойса.

— Він бреше! — настоював Сім:—а його розмови з Юбералесом? Невже він заперечить їх?

Джойс повернувся до Сіма. В його очах під згустками крови блимнули веселі вогнити:

— Товаришу Сіме! — гукнув він; — а ви хіба не були Секретарем Юбералеса? Адже-ж у наших розмовах з вами ви не виявляли себе комуністом? Мені доводилось брехати перед вами так, як і вам переді мною.

Однак це зауваження Джойса мало переконало Сіма й инших робітників. Молодий робітник з гарячими очима підскочив до Джойса й замахнувсь кулаком:

— Все брехня, собако! Чому-ж, коли ти наш, ти зривав нашу роботу? Чому тиждень назад ти з цієї трибуни умоляв нас не повставати й спровокував наш страйк? Що ти відповіси на це, негідний провокаторе?

Джойс мимохіть—поточився назад і зблід. Запитанню робітника вторили тисячі голосів. Факт навмисного зриву страйку був надто очевидний.

— Відповідай! — ревів натовп: — невже й зараз ти будеш одбріхуватися й заперечувати свою ганебну ролю?

— Так, буду! — гостро відповів Джойс: — Тисячу разів буду! І тут повстанком піддерже мене. Ви хочете знати чому я зірвав ваше повстання? Це-ж ясно кожній свідомій людині. — Ми тільки тоді переможемо буржуазію, якщо виступатимемо організовано й одностайно. Часткові-ж заколоти лише зменшують наші сили. Коли Ейджевуд хотів вчинити перше повстання, загальне повстання ще не було підготовлено. Буржуазія розчавчила-б вас, на ваше місце поставила-б инших, — і ми програли-б усю справу. Це раз. А подруге, Ейджевуд не може повстати раніше Протигазного заводу. Якби навіть вам пощастило захопити гази, то ви не могли-б скористати їх в боротьбі з буржуазією. Протигазний завод був-би в її руках і вона забезпечила-б себе протигазами. Спочатку слід захопити протигази, паралізувати буржуазію, позбавивши її можливости оборонятися.

Джойс говорив далі. Але слова його вже не були чутні. Вся заля заревіла й загула. Вигуки протесту й обурення мішалися з вигуками, що висловлювали Джойсові довір'я. Один мітинг розбився відразу на кільканацять. В кожному кутку з'явилися промовці. Слова Джойса запально дебатувалися. Суперечка загрожувала перетворитися на бійку. Марно повстанком силився встановити лад. Страсті спалахнули. Комфракція згрудилася довкола трибуни. Вона була прихильна до Джойса. Вони починали йому вірити. Біля радіоприємника поралося кілька чоловік, викликаючи й шукаючи по цілому Нью-Йорку чорношкірого Тома. Він один міг підтвердити слова Джойса, —

решта членів політбюра давно роз'їхалося по Америці. Найекспансивна частина оточила Джойса й закидувала його сотнями запитань. Нарешті Джойсові пощастило перекричати всіх:

— Не забувайте, — гукав він: — що чверть на восьму ми мусимо повстати! — І він коротко розповів загальний план повстання:

— Чверть на восьму протигазний вже буде в руках робітництва Користуючися з свого авторитету в адміністрації протигазного, я переконав її викликати військо саме на чверть на восьму, але в цю мить вони вже не підійдуть до заводу. Ричаг до мін, що довкола заводу, буде вже в наших руках. Все біле військо злетить у повітря.

— Ура! — гукнули передні лави.

— Зараз-же! Зараз-же звязатися з протигазним!

— Але чому-ж ти не відкрив нам відразу очі, — насідали на Джойса: — чому ти не виявив нам своєї ролі? Чому, ліквідуючи той заколот, не сказав справжніх причин?

Джойс знову змушений був забрати слово:

— Я не міг цього зробити, – з'ясував він: — я не міг одкритися вам. Серед вас багато шпиків. До того-ж вас самих було спровоковано на цей заколот буржуазією, що хотіла зменшити наші сили. Вашими устами говорила провокація. Вашими ухами слухала провокація. Якби я одкрився вам, це все одно, що я одкрився-б провокації і нашим ворогам. А це зірвало-б наші плани. Конкретно: я не зміг-би

ліквідувати першого заколоту, яке вело всю справу революції на певну загибель.

— Ура, Джойс!

— Хай живе Джойс! Пролунала одностайна дужа відповідь!

— Хвала непереможному Джойсові!

Розпалені ейджевудці рвалися на діло, піднесення досягло найвищої точки.

— До мін! — гукали деякі: — до мін! Зірвати Ейджевуд у повітря! Паралізувати фашизм!

Натовп ринувсь до горішних сходів, що вели до мінонерки. Але Джойс зупинив їх:

— Стійте, товариші! Зривати Ейджевуд нетреба. Імперіялістична армія вже розпочала хемічну війну. Робітництво СССР вже душать газами.

Дикий рев обурення був відповіддю на ці слова. Джойс вів далі:

— Не зривати Ейджевуд ми мусимо, а захопити його в наші руки й повернути проти буржуазії...

В цей мент мури Ейджевуду захиталися. Залізні ізолятори загуділи. Стеля й підлога заколивалися. Цілий град землі й щебню рясно посипався на голови переляканих людей. Не можучи встояти на ногах, на ґрунті, що коливався, як кисіль, люди падали один на одного, з вигуками дивування, болі й жаху... Не встигли ще вщухнути відгомони першого вибуху, як невимовний гук від нового вибуху струсив повітря захованого під землею Ейджевуду.

— Що це? Нас зірвано! —Розітнулися перелякані вигуки.

Але Джойс дзвінко гукав у рупор:

— Спокій, товариші! Перемога! Це протигазний зірвав довколишні міни! Це значить...

Джойс не договорив. Його перебив гучнопромовець. Протигазний повстанком вітав Червоний Всесвіт, і сповіщав, що завод захопило робітництво. Мінні заклади довколо заводу зірвано разом з військом, що йшло на них. Стотисячна армія білих злетіла в повітря.

— По місцях! — гукнув голова Ейджевудського повстанкому: До мін!

Робітництво лавою посунуло до виходів. Сім вів перед в групі, що мала йти потайним ходом.

Але всі зупинилися ще на мить, щоб підвести голови д'гори,

В горішніх контрольних дверях при мінонерці стояла велетенська постать черношкірого Тома:

— Протигазний впав! — гукнув він.

— Дайош Ейджевуд! — додав він, — чомусь по-російськи.

РОЗДІЛ ОДИНАЦЯТИЙ

XXVI

ДОКІНЧЕННЯ

Стріли, що розвітнулися в мертвій тиші, викликали в похованих у льоху останній проблиск свідомости. Вони заворушилися й застогнали.

Атрофованими, байдужними нервами й до болю гострим зором, що переборював пітьму, Гайя стежила за рухами військового. Хитаючися й хапаючи розпростертими руками повітря, він, як сновида, непевно простував до дверей. Ось він лапнув по причалку, по скобі, брязнув колодкою...

Почуття самозахисту сколихнуло в свідомості передсмертну байдужність. Повільно, далеко повільніше, ніж слід, в мізок Гайї вплазовувало чуття жаху:

— Він одчиняє двері, він впустить газ!

Бажання жити, безглузде в цю хвилю, але непереможне жадання продовжити останню, хоч і болісну, мить свого життя, вернуло Гайї сили. Вона схопилася на ноги й несамовито закричала:

— Лишіть! Не відчиняйте! — і знову знеможена впала.

Але вже було запізно...

Зібравши останню силу, він вхопив колодку й смикнув. Двері враз розчинилися на всю ширину. До льоху вітром ринув потік знадвірного повітря, й заколивав мережево повутиння в кутках.

Військовий, що в першу мить знесилено впав при порозі, став на рівні ноги, й зник за дверима...

Струмінь вітру залоскотав завертки волосся на скронях Гайї. Вона підвела голову й, мимохіть потягнулася до широкої відтулини дверей. Змучені груди випростувалися, легені пожадливо з болем пили отруту.

За першим болісним подихом Гайя відчула, як кров заворушилася у її жилах і хутко-хутко забилися живчики. Вона зітхнула ще. І на цей раз груди напнулися вільно, без болю.

Гайя підвелася, їй вернулися відчуття.

Инші люде заворушилися. Запіненими, закривавленими вустами вони хапали п'янючий напій і здивовано притомніли...

Цієї мити знадвору почулися вигуки військового. Він біг сюди... Засапаний, але тріюмфуючий і дужий, він став на дверях:

— Повітря чисте! Газів нема! — не прокричав, а проспівав він.

Льох відповів йому зневірливими стогонами й нервовими риданнями...

Шалена радість проняла Гайю Вона відразу повірила сумнівній звістці. Бо жадала їй вірити. Вона не хотіла й розмислити над тим — де-ж ділися гази?

і чи не помиляється товариш? Лише, видобуваючися на поверхню й несито дихаючи, на мить у її свідомості блимнула зневіра, — а чи не втягую я в себе з цим цілющим повітрям краплинки прихованої отрути? Але вона зараз-же заспокоїла себе, бажаючи краще дихати навіть отрутою, ніж вмерти з задухи.

Вулишна пустка жахнула Гайю. З кінця в кінець не видно було жадної живої істоти. Будівлі дивилися темними очами — вікнами спорожнілих житл...

Спираючися на руку військового й одночасно підтримуючи зовсім слабого Владарада, Гайя не йшла, а линула туди, — до будинку ЦК. Лише там вона зможе відчути себе в небезпеці.

І раптом, приспана пам'ять вернула їй забуту наче, жахливу звістку — Володимир-же вмер...

Земля втікли з-під її ніг. В очах потемніло. Непритомніючи вона сперлася на паркан...

Коли в льоху, задушуючися без повітря, вона одібрала цю звістку по телефону від Кіма, разом з шифровою радіограмою, її атрафована свідомість не спроможна була зрозуміти й реагувати. Тепер-же горе й відчай стиснули їй серце.

— Мій Во вмер! Мого Во нема! — голосило в її грудях і било в мозок. Ридання здавлювали горло...

Але Гайя перемогла себе. Вона міцніше сперлася на руку товариша, й знову рушила далі. Обличчя їй закам'яніло, й очі враз глибоко запали...

Раптсм тишу порушили якісь дивні звуки. Не-то — працювала десь молотарка, не-то — гудів великий джміль. Товариші здивовано обдивилися.

Аероплан, — догадався Владарад і серця товаришів захолонули:

— Невже, знову гази?

Туркотіння зростало й наближалося.

Разом з ним зростав і дужчав вітер, який що-йно знявсь.

— О, благодатний вітре! — радісно скрикнув військовий: — він розвіє гази, й не дасть їм сісти на землю. Нам не страшний цей літун!..

Туркотіння раз-у-раз дужчало. Десь близько скажено працював мотор, і не один, а багато — безліч. Наче тисячі літунів аерофлоти сідали в цей час десь близько на землю. Вітер зростав.

Товариші здивовано зупинилися. Але зараз-же змушені були вчепитися за паркан, щоб не впасти. Скаженим буревієм на них налетів порив вихру. Над землею йшла фуга. Вона відривала тіла товаришів від паркану, жбурляла ними, змушувала їх хапатися знову за паркани, дерева, корчі, й знову, відриваючи, жбурляла долі... Хмари піску, листя, й каміння знімалися перед нею, й засипали товаришів, сліплючи очі й ранячи шкіру...

Їх проняв жах...

— Смерч! Самум! — догадався хтось з них, гублячи притомність од болю й жаху: — невже знову загибель?

Вихор не вгавав. Скажене туркотіння росло й росло. Чуття відмовлялося реагувати на божевільні згуки...

Фуґа досягла найбільшої сили.

І тут запорошені очі напівживих товаришів побачили дивовижу...

Повз них поволі проплазувала якась велетенська почвара, що брязкала, дзвеніла й насичувала залізним гуком повітря. Велетенські колеса рипіли по твердому бруку, трощучи його в нівець. Ззаду щось дико торкутіло. А спереду й зверху — наче їхав величезний млин—вітряк, маючи в повітрі довжелезними крилами...

За хвилину залізна потвора просунулася далі, лишаючи зомлілих товаришів у піску та воді...

Гайя перша очуняла, й допомогла підвеститися иншим. Вони непорозуміло дивилися у слід дивній марі, силкуючися зрозуміти — що це за штука?

Вихор угамувавсь. Погода знову стала прозора і тиха.

Військовий раптом зареготав:

— Дурні ми! — хапався він за живіт: — та це газоглушителі! Газоглушителі наших загонів активної оборони. Вони їздять вулицями міста й розвіають отими вітряками рештки отруйного газу, що сів тут на землю.

Товариші засоромлено переглянулися. Вони зовсім забули про цей винахід, що про нього стільки говорилося перед війною.

З веселим сміхом вони докінчили свій путь і бадьорі та радісні прийшли нарешті до ЦК.

ЦК жило вже повним життям.

Бадьорі комунари сновиґали туди й назад. Перед будинком купчилися юрби народу. Сирени дослідних станцій вже давно сповістили про відсутність газів

у повітрі, й стомлені та знервовані бойці, з полегшенням зітхаючи, знімали протигазні машкари. З ґанку промовляли. Промови були радісні й певні майбутнього:

— Першу газову атаку було відбито, як-найлегше!..

Добувшися нарешті до ЦК, Гайя відчула себе зовсім знесиленою. Нерви її, що так довгий час були нелюдськи напружені, зовсім впали.

Штучне піднесення змінилося знову на горе й відчай. Вона ледве дійшла до першої кімнати й, ввійшовши, немічно спустилася на фотелю. В свідомості її жила одна думка:

— Володимир умер...

Кімната, куди вона зайшла, була радіоприйомна. На десятках невеличких столиків, що вишикувалися вздовж, стояли блискучі прийомники.

Гайя сперлася на край близчого столику і впала головою на холодні дошки...

Сліз не було. Була якась порожнеча... Втопивши затуманений зір у просторінь, не думаючи й не відчуваючи, Гайя просиділа кілька часу, не помічаючи того, що байдужою рукою торкає клавіш — включає й виключає його.

У всі боки світу полинули ці беззмістові радіотелеграфні хвилі. Гайя не вважала, що несвідомо її рука починає вибивати клавішом літери. Літери в'язалися в слова. Слова в речення... і сам собою складався виклик, повний печали й любови...

— Во, де ти? Во, де ти? — запитувала безмежну просторінь її рука...

Сумний виклик линув по всіх світах: його приймали тисячі телеграфних станцій. І тисячі здивованих телеграфістів незрозуміло вслухалися в нього, силкуючися дібрати змислу...

Враз Гайя зупинилася, й перелякано зняла руку з клавіша. Очі її безглуздо втопилися в апарат.

Прийомний клавіш раптом впав і затремтів передаючи...

На запит Гайї прилинула відповідь...

Тільки зараз вона усвідомила собі зміст свого запиту... Тримтячими руками вона включила прийомника й наділа радіовуха...

Минула мить... Відповідь знову прийшла... Ноги в Гайї ослабли й підігнулися. Все закружляло в очах...

З далекої безмежної просторіні линула жагуча відповідь:

Здраствуй, Гайо!...

Але Гайї лише на мить потьмарилося в голові. Другої вона вже зручно сіла на стілець, і бадьоро приймала радіолист, уважно записуючи формули.

РОЗДІЛ ДВАНАЦЯТИЙ

XXVII

Вісті про події в Америці—повстання робітників, падіння військових заводів і початок громадської війни—за кілька хвилин облетіли ввесь світ. Їх засилали у всі боки Нью-йорські радіостанції, що їх охороняла Червона Гвардія.

Всесвіт причаївсь...

Інтервенські літуни, що вирушили в першу атаку на ССРР, одібрали ці звістки підчас свого перебування високо над радянськими землями.

Сполоханими лавами вони полинули назад, і забилися-заметалися в повітрі, як підстрелені птахи. Вони не могли вернутися додому, де панував червоний терор, немогли й сісти в радянських країнах. Десятками тисяч злітали вони на терени Польщі, поспішаючи заховатися.

Інтервенські стратеги обернули Польщу й Галичину в військову базу. Всі військові сили згрудилися в них. Багатомільйонне військо посіло домівки тубільців. Склепи закидано харчем і військовим приладдям. Всі майдани, пустирі, спортивні поля, ба навіть базари, обернено в аеродроми. Літуни вдень і вночі маяли крилами над городами. Шляхами й дорогами

тягнулися нескінчимі валки обозів і лави салдатів. Військо, як сарана, посіло чужу землю. Воно знищувало за собою все, з'їдало всі харчі й поживу тубільців. Мирне населення поволі конало з голоду...

Далекі галицькі села палали: там забрано все, й «нахабні» селяни, конаючи від голоду, хотіли протестувати. В місті з робітництвом поводилися ще простіше: незадоволених просто вішали.

Країна пустіла...

На спопелілих руїнах залишалися лише немічні й діти. Зате в лісах і узліссях зростали загони повстанців.

Фронтове командування засилало до своїх проводирів радіо за радіом:

— Повстанці псують транспорт, перешкоджають комніукації війська, палять склади й роблять сотні инших шкод! Потрібні рішучі заходи!..

— Пустіть на них гази,—наказали проводирі.

— Але-ж ще неможливо,—скипіло польське панство:—вони-ж серед нас, ці гази можуть обернутись на нас. Та й власне військо можна перетруїти.

— Тоді паліть їх знову!

І їх палили. Палили доти, доки всю країну не обернули на попелище й пустку,—і погорільці знову повставали.

Літуни, що тікаючи з ССРР, сідали на польські землі, потрапляли до повстанців. Повстанці озброювались літунами й газами. Зухвало вони наскакували на аеродроми й громили їх. Коли радянська кіннота перейшла кордон, повстанці разом з нею трощили інтервенське військо...

Коли до фронтового штабу радянського війська дійшла звістка, що ворог вжив сміхотного газу, Начштабу коротко запитав, чи поблизу є річка або став.

— Есть,—відповів, ад'ютант.

— Накажіть кінноті гнати всіх отруєних у воду,—наказав Начштабу.

— Але...—почав ад'ютант.

Начштабу грізно глянув на нього...

За півгодини загін кінноти вдягнутої в гумове вбрання простував уже до фронту.

З болем і жалем лущили казаки своїх товаришів нагаями, женучи отруєних до річки. Ті сміялися й, пританцьовуючи, бігли перед кіньми...

Коли-ж тісне коло кінноти приперло їх до крутих берегів і, змикаючися, потиснуло у воду, до божевільних вернулась краплина розуму. Вони не хотіли тонути. Вони пручалися, дерлися крізь стрі падали під копита й билися, не перестаючи заходитися від веселого сміху...

Були такі, що захлинулися... Але більшість, впірнувши в воду й позбавившись одразу сміху, вертали на беріг врятовані від смерти.

Останки розбитого аероплану звернули увагу кінноччиків—з-заду літуна, на хвості, було прив'язано довгий червоний стяг. З-під уламків витягнули два тіла. Нещасні ледве дихали. Але одного пощастило вернути до життя. Це був Володимир.

— Проведіть мене зараз-же до радіо,—попросив він, зомліваючи.

Тов. Кім виліз з протигазу, що в ньому ходив увесь цей тиждень і глянув на календар: календар показував червоне—перше травня.

— Значить, з празничком, — всміхнувся Кім, і сів до радіозвітів. Весела й тріумфальна посмішка не сходила з його лиця до кінця читання.

Горожанська війна на мазі! — потер він руки:— значить буржуазії амба!

Далі він взявся до ділових паперів. Перший лежав на підпис першотравневий наказ Комінтерну:

— ...сьогоднішне перше травня—свято перемоги праці й помсти. У сьогоднішній день не мусить бути жадного пролетаря, що не тримав-би зброї в своїх руках.

Пролетаре—будь готовий!

підписано: Ревком Світової Комуни.

Кім закінчив справи. Йому треба поспішати на демонстрацію. Вже вулицями йдуть оркестри.

Згуки жалібного маршу зупинили увагу Кіма. Він підійшов до вікна.

Вулицею йшла величезна юрба. Майоріли сотні червоночорних прапорів з іменами на них—це ховали жертов наскоку імперіялістів. Останнім несли стяг з почесною вартою біля нього. Кім прочитав напис:

— тов. Володимир. Донецький окружком. Загинув за владу рад на передодні світового Жовтня».

— Бідний хлопче! —з сумом подумав Кім. Він хотів ще щось додати, але несподівано стяг спустили.

Серед натовпу вчинилося невеличке заворушення. Стяг то піднімали, то спускали. Почесна варта відішла на бік. Стяг зовсім зник.

Здивований Кім хотів відчинити вікно, щоб довідатись у чім річ, але в цей час постукали в двері.

— Увійдіть,—сказав Кім.

Двері розчинилися й ввійшла Гайя. Вона простягнуло Кімові пакет:

— тов. Володимир передав що-йно формули газів,—сказала вона.

1925 р.

ПОДІЛ ЗМІСТУ

Ціна 1 крб.